બે બોલ.

(પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.)

આ એક નવલકથા છે તેને પ્રસ્તાવનાની શી જરૂર છે ? તેનું રહસ્ય તો અથથી તે ઇતિ સુધી વાંચ્યા વિના બરોબર જાણવામાં ન આવી શકે. આ વાર્તા, નથી કોઈ ગ્રંથનું ભાષાંતર કે નથી અનુકરણ. આધુનિક સમયનું અવલોકન કરતી કલ્પના શક્તિની એક કૃતિ છે. નવીન વિશેષ તેમાં ભાગ્યે મળશે, પણ આજકાલના અનેક બનાવોનું કંઇક દર્શન કરાવતાં તેના સંબંધના ઉદ્ગારો બોધ કર્યા વિના નહી રહે એમ મારૂં માનવું છે.

કથા વાંચનનો શોખ હાલના સમયે ઘણો ફેલાયો છે. ચમત્કાર કે બીભત્સ રસની વાર્તાઓ ભલે તેવી વૃત્તિવાળાઓને ક્ષણિક આનંદ પ્રાપ્ત કરે, પણ નવલકથા તો તેજ વાંચવા યોગ્ય કહેવાય કે જે વસ્તુ સંકલનાની ચમત્કૃતિ સાથે નિત્ય કે સમયના ધર્મોનો સ્ત્રી-પુરૂષ બન્ને વર્ગને થોડો ઘણો પણ બોધ કરે. આ વાર્તા એજ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી લખવામાં આવી છે તેમાં હું કેટલો ફતેહ પામ્યો છું તે અભિપ્રાય આપવાની સત્તા વાંચક વર્ગને છે. માટે વિશેષ ન કહેતાં આ સાધનો લેખ તેમના આગળ રજુ કરૂં છું. આવી રીતે વાર્તા લખવાના મારા આ પ્રથમ પ્રયત્નમાં હું થોડા અંશે પણ ફતેહમંદ થયો છું એવું જો જોવામાં આવશે તો બીજા યત્નો કરીશ.

રામવાડી મુંબઈ,
તા૦ ૭-૫-૯૧

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પ્રસ્તાવનામાં વિશેષ શું લખવું ! પહેલી આવૃત્તિ થોડા સમયમાં ખપી ગઈ એજ તે પુસ્તકની કીમત આંકવાને પૂરતું છે. તેમજ આ મારા પુસ્તકના સંબંધમાં મને જે અભિપ્રાયો મળ્યા છે તથા વિદ્વાનો અને સામાન્ય પ્રજા (વાચકવૃંદ) તરફથી પસંદગીના જે ઉદ્ગારો નીકળતા મારા કાને પડ્યા છે તેથી મને પૂરતો સંતોષ થયો છે, અને તેમાંના થોડા અભિપ્રાય નીચે આપી તથા જેઓ તરફથી આ પુસ્તકને આશ્રય મળ્યો છે તેઓનો ઉપકાર માની આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરૂં છું.

કર્ત્તા.

અભિપ્રાય.

દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ (વડોદરાના માજી દીવાન) લખે છે કે—" ગ્રંથ સુબોધકારક અને સારી ઢબથી લખાયલો છે એમ મ્હારો મત થયો છે. છોકરાઓની તથા છોકરીઓની શાળાઓમાં ઇનામ આપવા લાયક તેમજ કુટુંબોમાં વાંચવા લાયક આ ગ્રંથ છે ભાષા સારી છે, રચેલા પ્રસંગોનાં વર્ણન વખાણવા લાયક આપ્યાં છે, અને ગ્રંથ વાંચવાથી વાંચનારના મન ઉપર સુનીતિની અસરકારક છાપ પડ્યા વગર રહેશે નહિ એમ મને લાગે છે. હું આ પુસ્તકનો સારો ફેલાવો થઇ તે ઉપયોગી થાય એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું "

રા. રા. હિરાલાલ રેવકરામ—(કચ્છના નામદાર મહારાજના ખાનગી સેક્રેટરી) લખે છે કે:—" પુસ્તકની રચના અને ભાષાની ઢપછપ જોતાં તે બહુ સારૂં રચાયલું છે [illegible] જ્ઞાન અને મારી[illegible] ઉચ્ચ પ્રકારની હોવી જોઇએ એવી છાપ વાંચનારના મન ઉપર કરી આપ્યા વગર રહે નહીં એવી રીતે વસ્તુ સંકલન યોજવામાં આવી છે [illegible] સારી, પણ [illegible], [illegible] છે. રચના [illegible] છે [illegible] પ્રસંગ [illegible] તો સારી ઢબથી વર્ણવ્યા છે [illegible] તેમજ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "

" કાદમ્બરી "ના [illegible] રાવસાહેબ [illegible] દ દીલાલ પરીખ લખે છે કે " [illegible] પામી [illegible] વાંચી છે અને તે મને બહુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પંદર લાખપર પાણી.

(અર્વાચિન સમયનું એક ચિત્ર.)

પ્રકરણ ૧ લું.

"આજ દિને તારીખ પહેલી આવી. અવતારમાં વળણ ચઢેલા પડેલા રૂપિયાને તો ઠગીઆ આપવાર જોઇએ. લગભગ ચાર હજારની રકમ છે. કેમ ભળશે છે. કદાચ મળ્યાર હોય તો એમાંથી પણ શું. તે શાના અર્થે અને બે ચાર દિવસ મોડા વહેલા થઇ જાય. પણ આર અમે તેમ નથી. આપ્યા વિના છૂટકો નથી. તે સિવાય ગરીબનું શું ગજું ? વાત કરતાં ટકા આપવાઈ જાય, મોટો ઉપરથી ભારી પડે અને આબરૂ ખોઈ બેસે. એને વાળવો પાલવે નહીં. એને કહેવાપણું નહીં. પણ લાવવા ક્યાંથી ? કોને કહેવું ? અને કહેવાય પણ કેમ ! ઉમ્મર લાયક થવાને ૪૭ વર્ષ થવા પુરે છે. પછી તો ઘણુંએ આવશે પણ હાલની રકમ છે તેટલા ઓળંગવા થવાની જરૂર નહીં પડે. મને ફક્ત દિવાળીમાં પરદેશની એક આવી તેનો આમ તેમ વાત કરતાં આરંભમાં કંઈ નથી. આજે શનિવાર છે, હાલે છે રવિ અને સોમવારે તો છે વળણ, માટે દરમાસ આપવાનો દર માસનો નિયમ વચ્ચે છે. હવે કરવું કેમ !"

વાલકેશ્વરની રમણીય ટેકરીનો દેખાવ આજે ઉલ્લાસિત થઈ પડ્યો છે. અહીં તહીં સુંદર અને ભવ્ય મકાનો અને પાન ફળફૂલથી લચી તથા ઝુકી રહેલા મોટા આમળીઆઓ અને વાડીઓ, વિશાળ રસ્તાઓ, રત્નાકર સાગરને તટે ફરતાં ફરતાં ફરવા આવનારને આધ્વિન કેટલી રમણીય,

જગાઓ વગેરે નજરે જોતાં આજે સાં બિરાજતા મહાકલ્યાણકારી ગ
વની કૈલાસ પૂરી હોયની એવો ભાસ થાય છે. આની અલૌકિ
આનંદિતપૂરીમાં થોડાં વર્ષપર એક નાનો પણ સુંદર બંગલો, દરીઆના
રાપર તેના પાછલા ભાગથી હજનો સારો શોભતો હતો. તે બંગલાન
ગલા ભાગમાં એક સારો બાગ બનાવ્યો હતો. બગીચાની જગા જો
કડી હતી તોપણ ઝાડપાન કાપી તથા ફૂલનાં કુંડાં ગોઠવી રચના
કરી હતી. એક બાજુએ બનાવેલો લતામંડપ મોહક હતો. બાગના
ભાગમાં ફુવારાની છટા એવી તો આવી રહી હતી કે દરવાજામાં
થતાં જાણે ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસતો હોયની એવું નજરે પડતું
પથ્થરની ચાર કે પાંચ પગથી ચઢી બારણાના ચોકમાં જતાં જમણ
જુએ મોટા પગથીયાંના દાદરથી ઉપર જવાનો માર્ગ સરળ હતો. બંગ
નીચેના ભાગમાં એક મોટું સુશોભિત દીવાનખાનું હતું. દાદરના રસ્તે
જઈ થોડાં ડગલાં ભરતાં એક નહીં બહુ મોટો કે નહીં બહુ નાનો ઓ
હતો. તેનું બારણું બંધ હતું પણ તે અર્ધ ખુલ્લું હતું. અંદરથી કે
રથી સાંકળ કે કડીથી બંધ કરવામાં નહોતું આવ્યું. તોપણ તેને
હડસેલ્યા વિના અંદરના ભાગમાં નજર પડી ન શકે એવું હતું. બે આંગ
હડસેલી અંદર નજર ફેંકતાં દેખાતું હતું કે એક બાજુએ ઊંચી મખ
જડેલી ચારેક ખુરસીઓ અને એક કોચ હતો તથા બીજી બાજુએ
ટેબલ અને કબાટ હતું. ખુરસીઓ તરફના ભાગમાં તથા ટેબલને
ભીંતપર કેટલાક મહાન્ પુરુષો તથા કુટુંબના જનોની સુંદર છબીઓ
ગેલી હતી. એક ખૂણા તરફ એક ભભકાદાર પલંગ બારીક મચ્છ
સાથે હતો. તથા બીજી બાજુના ખૂણામાં એક નાના ટેબલ ઉપર
ઊંચી જાતનો બેસણી સાથેનો અરીસો જોવામાં આવતો હતો. તે
ડાની પશ્ચિમ ભણી બે મોટી બારીઓ હતી. તે ઉઘાડી હોવાથી તે
જુએ ઉછળી રહેલાં સાગરનાં મોજાંને પ્રતાપે અતીશ મધુર અને અ
મય પવનની મંદમંદ લહેરો આવતી હતી.

જગાઓ વગેરે નજરે જોતાં આજે સાં બિરાજતા ભક્તકસાજુકારી
વની કૈલાસ પૂરી હોયની એવો ભાસ થાય છે. આવી ભક્તિ
આનંદિતપુરીમાં થોડાં વર્ષપર એક નાનો પણ સુંદર બંગલો, દરીઆને
રાપર તેના પાછલા ભાગથી દળતો સારો શોભતો હતો. તે બંગલાન
ગલા ભાગમાં એક સારો બાગ બનાવ્યો હતો. બગીચાની જગા જો
કડી હતી તોપણ ઝાડપાન કાપી તથા ફૂલનાં કુંડાં ગોઠવી રચના
કરી હતી. એક બાજુએ બનાવેલો સનાનમંડપ મોહક હતો. બાગનાં
ભાગમાં ફુવારાની છટા એવી તો આવી રહી હતી કે દરવાજામાં
થતાં જાણે ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસતો હોયની એવું નજરે પડ
પથ્થરની ચાર કે પાંચ પગથી ચઢી બારણાના ચોકમાં જતાં જમણ
જુએ મોટા પગથીયાંના દાદરથી ઉપર જવાનો માર્ગ સવળ હતો. બં
નીચેના ભાગમાં એક મોટું સુશોભિત દીવાનખાનું હતું. દાદરના રસ્
જઈ થોડાં ડગલાં ભરતાં એક નહીં બહુ મોટો કે નહીં બહુ નાનો
હતો. તેનું બારણું બંધ હતું પણ તે અર્ધ ખુલ્લું હતું. અંદરથી કે
રથી સાંકળ કે કડીથી બંધ કરવામાં નહોતું આવ્યું. તોપણ તેને
હડસેલ્યા વિના અંદરના ભાગમાં નજર પડી ન શકે એવું હતું. બે આગ
હડસેલી અંદર નજર ફેંકતાં દેખાતું હતું કે એક બાજુએ ઉંચી મખ
જડેલી ચારેક ખુરસીઓ અને એક કોચ હતો તથા બીજી બાજુએ
ટેબલ અને કબાટ હતું. ખુરસીઓ તરફના ભાગમાં તથા ટેબલને
ભીંતપર કેટલાક મહાન્ પુરુષો તથા કુટુંબના જનોની સુંદર છબીઓ
ગોઠી હતી. એક ખૂણા તરફ એક બનકાદાર પલંગ બારીક મચ્છ
સાથે હતો. તથા બીજી બાજુના ખૂણામાં એક નાના ટેબલ ઉપર
ઉંચી જાતનો બેસણી સાથેનો અરીસો જોવામાં આવતો હતો. તે
કાની પશ્ચિમ બાજુ બે મોટી બારીઓ હતી. તે ઉઘાડી હોવાથી તે
ઉછળી રહેલાં સાગરનાં મોજાંને પ્રતાપે ઘણીજ મધુર અને
પવનની મંદમંદ લહેરો આવતી હતી.

જગાઓ વગેરે નજરે જોતાં આજે ત્યાં બિરાજતા ભક્તકલ્યાણકારી મહાદેવની કૈલાસ પૂરી હોયની એવો ભાસ થાય છે. આવી અલૌકિક અને આનંદિતપુરીમાં થોડાં વર્ષપર એક નાનો પણ સુંદર બંગલો, દરીઆના કિનારાપર તેના પાછલા ભાગથી હજનો સારો શોભનો હતો. તે બંગલાના આગલા ભાગમાં એક સારો બાગ બનાવ્યો હતો. બગીચાની જગા જોકે સાંકડી હતી તોપણ ઝાડપાન કાપી તથા ફૂલનાં કુંડાં ગોઠવી રચના સારે કરી હતી. એક બાજુએ બનાવેલો સ્નાનમંડપ મોહક હતો. બાગના મધ્ય ભાગમાં ફુવારાની છટા એવી તો આવી રહી હતી કે દરવાજામાં દાખલ થતાં જાણે ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસતો હોયની એવું નજરે પડતું હતું. પથ્થરની ચાર કે પાંચ પગથી ચઢી બારસાખના ચોકમાં જતાં જમણી બાજુએ મોટા પગથીઆંના દાદરથી ઉપર જવાનો માર્ગ સરળ હતો. બંગલાના નીચેના ભાગમાં એક મોટું સુશોભિત દીવાનખાનું હતું. દાદરના રસ્તે ઉપર જઈ દોઢ ડગલાં ભરતાં એક નહીં બહુ મોટો કે નહીં બહુ નાનો ઓરડો હતો. તેનું બારણું બંધ હતું પણ તે અર્ધ ખુલ્લું હતું. અંદરથી કે બહારથી સાંકળ કે કડીથી બંધ કરવામાં નહોતું આવ્યું તોપણ તેને સહેજ હડસેલ્યા વિના અંદરના ભાગમા નજર પડી ન શકે એવું હતું બે આંગળીથી હડસેલી અંદર નજર ફેંકતા દેખાતું હતું કે એક બાજુએ ઊંચી મખમલની જોડેલી ચારેક ખુરસીઓ અને એક કોચ હતો. તથા બીજી બાજુએ એક ટેબલ અને કબાટ હતું. ખુરસીઓ તરફના ભાગના તથા ટેબલને લગતી ભીંતપર કેટલાક મહાન પુરુષો તથા કુટુંબના જનોની સુંદર છબીઓ ટાંગેલી હતી. એક ખૂણા તરફ એક ભભકાદાર પલંગ બારીક મચ્છરદાની સહિત હતો. તથા બીજી બાજુના ખૂણામા એક નાના ટેબલ ઉપર એક હાંડી ફાનસનો બેનમૂન રૂપેરી અરીસો જોવામા આવતો હતો. તે ઓરડાની પશ્ચિમ બાજુ બે મોટી બારીઓ હતી. તે ઉઘાડી હોવાથી તે બાજુએ ઉછળી રહેલાં સાગરના મોજાંને પવને સહેજ મધુર અને આનંદપ્રદ જળની ઠંડક લહેરો આવતી હતી.

જગાઓ વગેરે નજરે જોતાં આજે ત્યાં બિરાજતા ભક્તકલ્યાણકારી મહાદેવની કૈલાસ પૂરી હોયની એવો ભાસ થાય છે. આવી અલૌકિક અને આનંદિતપૂરીમાં થોડાં વર્ષપર એક નાનો પણ સુંદર બંગલો, દરીઆના કિનારાપર તેના પાછલા ભાગથી ઢળતો સારો શોભતો હતો. તે બંગલાના આગલા ભાગમાં એક સાદો બાગ બનાવ્યો હતો. બગીચાની જગા જોકે સાંકડી હતી તોપણ ઝાડપાન કાપી તથા ફૂલનાં કુંડાં ગોઠવી રચના સારી કરી હતી. એક બાજુએ બનાવેલો લતામંડપ મોહક હતો. બાગના મધ્ય ભાગમાં ફુવારાની છટા એવી તો આવી રહી હતી કે દરવાજામાં દાખલ થતાં જાણે ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસતો હોયની એવું નજરે પડતું હતું. પથ્થરની ચાર કે પાંચ પગથી ચઢી બારણાના ચોકમાં જતાં જમણી બાજુએ મોટા પગથીયાંના દાદરથી ઉપર જવાનો માર્ગ સરળ હતો. બંગલાના નીચેના ભાગમાં એક મોટું સુશોભિત દીવાનખાનું હતું. દાદરના રસ્તે ઉપર જઈ થોડાં ડગલાં ભરતાં એક નહીં બહુ મોટો કે નહીં બહુ નાનો ઓરડો હતો. તેનું બારણું બંધ હતુ પણ તે અર્ધ ખુલ્લું હતું. અંદરથી કે બહારથી સાંકળ કે કડીથી બંધ કરવામાં નહોતું આવ્યું. તોપણ તેને સહેજ હડસેલ્યા વિના અંદરના ભાગમાં નજર પડી ન શકે એવું હતું બે આંગળીથી હડસેલી અંદર નજર ફેંકતાં દેખાતું હતું કે એક બાજુએ ઊંચી મખમલની જડેલી ચારેક ખુરસીઓ અને એક કોચ હતો તથા બીજી બાજુએ એક ટેબલ અને કબાટ હતું. ખુરસીઓ તરફના ભાગમાં તથા ટેબલને લગતી ભીંતપર કેટલાક મહાન પુરુષો તથા કુટુંબના જનોની સુંદર છબીઓ ટાંગેલી હતી. એક ખુણા તરફ એક ભભકાદાર પલંગ જાળીદાર મચ્છરદાની સાથે હતો. તથા બીજી બાજુના ખૂણામાં એક નાના ટેબલ ઉપર એક ઊંચી જાતનો બેલ્જમ કાચનો અરીસો જોવામાં આવતો હતો. તે ઓરડાની પશ્ચિમ બાજુએ બે મોટી બારીઓ હતી. તે ઉઘાડી હોવાથી તે બાજુએ ઉછળી રહેલાં સાગરના મોજાંને પ્રતાપે પરફુલ્લ મધુર અને આનંદમય પવનની મંદમંદ લહેરો આવતી હતી.

વિચારના વેગમાં તણાય છે, તુરંગના મોજાં સાથે અથડાય છે. અને હું શું અને કેમ કરવું તે ગુંચવાડાએ તેને મજબૂત પકડમાં. પેલો [illegible] એટલામાં બારણું ખખડયું. તેનો અવાજ તોપના ગોળાની પેઠે તેના કાને પડયો. જાણે ઘર નિદ્રામાંથી ચમકીને જાગ્યો હોયની તેમ [illegible] થોડો વખત ગયો હતો તેમાંથી હુશિયાર થયો. પાછું વળી જોયું તો બારણું ઉઘાડ્યું. અને એક જણ દાખલ થયો. તરત તરતજ કાગળો ગજવામાં ખોસ્યાં. પેલો માણસ ઓરડામાં દાખલ થતાંજ નીચો વળી સલામ કરી બોલ્યો,

"શેઠ સાહેબ"

"આવો જગજીવનદાસ, આજ તો શનિવાર છે તેથી વહેલા આવ્યા હશો!"

"હાજી શેઠ, આપ જાણો છો કે સોમવાર તો વગઝનો દિવસ છે એટલે સૌ દલાલ પોતપોતાની પેઢીમાં હોયજ"

"શું! વગઝ સોમવારે વહેંચવાનું છે!" શેઠના કહેવામાં જરૂર કંઈ પણ [illegible]

"[illegible] સોમવારે [illegible]"

[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]

"[illegible] જગજીવનદાસ, [illegible] શી. [illegible]"

તેના હૈયામાં સુખ કે દુઃખના ઉછળતા ઉભરાઓ અને તેના પ્રકારની ભલી અથવા ભુંડી વૃતિઓ તેના મોઢા ઉપર પ્રતિબીંબ રૂપે પડેલી ચતુર જનોને દેખાય છે. તરૂણ એમ સમજતો હશે કે તેના મનની મુંઝવણ અને મુંઝવણ કોઈ જાણતું નહીં હોય, પણ જંગજીવન લાલ ચેલો હતો છતાં વલણ બાબતના પોતાના મનના વિચારોની ધુનમાં તે કળી શક્યો નહીં. તોપણ આ તરૂણના મનની ચિંતાનો ચિતાર તેના મુખા ઉપર ચિતરાઇ ગયો હતો.

ઘડિયાળમાં ચારનો ટકોરો થયો. તરૂણ કોચ ઉપરથી ઉઠ્યો. વિચારમાં ને વિચારમાં પાસેના મોટા દીવાનખાનામાં ગયો. ચા પીવાની જગાએ ખુરસી ઉપર બેઠો. તરૂણની સ્ત્રીએ રકાબી સાથનો ચાનો પ્યાલો ટેબલ ઉપર મૂક્યો. તરૂણે તે હાથમાં લીધો. તે ચા પીએ છે પણ તેનો જીવ ચામાં નથી. એટલામાં પ્રાણલાલ આવ્યો. પ્રાણલાલ તો આ તરૂણની રગેરગનો ભોમીઓ હતો. કંઈ વાત તેનાથી છાની કે અજાણી નહીં હતી. તોપણ ચાનો પ્યાલો લઇ પીવા લાગ્યો. પ્રાણલાલ ચંચળ હતો. તરૂણના મોંઢા ઉપર આંખ ઠેરવીને જોતાં તેનું મન કળી ગયો. તે જાણતો હતો કે ખાડો પડેલો છે તે પૂરવો પડશે. નુકશાનનો આકડો તેના નખમાં રમતો હતો. તેમજ સોમવારે વલણ છે તે પણ તેનાથી અજાણ્યું નહીં હતું. તરૂણની સ્ત્રી જો ઉમ્મરે નાની હતી પણ બુદ્ધિમા તિવ્ર હતી તે ભાવાર્થ સમજી ગઈ હતી; પણ પોતે નાની વયની હોવાથી તે બનાવે તેના મન ઉપર જેવી જોઇએ તેવી અસર કરી નહીં હતી.

પ્રાણલાલ બાવીસ વર્ષની વયનો, ગરીબ માબાપને પેટે જન્મેલો પણ નિશાળમાંથી આ તરૂણની સોબત અને સગતમાં પડેલો, રહેલો અને ઉછરેલો યુવાન હતો. અંગ્રેજી ચોથા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ આ બન્ને યુવાન ગોઠીઆઓએ કરી અભ્યાસને દેશવટો આપ્યો હતો. પ્રાણલાલ ધરકી હતો. પહેરવે ઓઢવે અને ખાવે પીવે ફાંકડો હતો. તેમજ દેખાવડો પણ હતો. ગુણમાં તો સર્વગુણસંપન્ન હતો. ચંચળ હતો, પણ તેની ચંચ-

બાઇરીને પણ વાત ન થાય, તે ભનાશ કરે."

"હા ખરી વાત છે. એ નાની છે, વખતે એની માને વાત કરી ? તો ઓટું દેખાય."

"ત્રદીઓના કાન પર પણ વાત ગઈ છે. વાત તો વાની પેરે પ્રસરે છે. તેમને તો ગુસ્સો લાગ્યો છે અને બબડે છે કે "બાઇ સટ્ટો કરે છે." પણ તેમાં એમના બાપદાદાનું શું જાય છે ? કોણ દરકાર કરે છે એવાંઓની ? બારેક મહિના પૂરતા હશે. બે મહિના વત્તા કે ઓછા. એમનો ભાવ કોણ પૂછનાર છે ? પૈસા હાથમાં આવ્યા પછી."

"હા, એતો હું કયાં નથી જાણતો. સૌ ઠીકજ થશે. પણ રૂપીઆનું શું કરવું ? કાલનો દિવસ વચ્ચે છે તે તો વાત કરતાં જતો રહેશે."

"તારે ગમે તેમ કર. મારાથી તો કોઈની પાસ મગાય નહીં. તું કહે તો હું એકની દસ સહીઓ કરી આપું."

"હા, હા, ઠીક છે. હું એક જનને મળી પૂછીશ. ટકાનું વ્યાજ લેશે. ઓછું નહીં લે. આવતે મહિને પેદા કરી પાછા આપીશું, નહીં તો ચાર મહિના પછી ઘણાએ અપાશે."

"ઠીક, તારી ધ્યાનમાં આવે તેમ કર. મને પૂછવાનું રાખીશ નહીં. કાલે કયારે આવશે ?"

"હું નક્કી કરીને તેડવા આવીશ ફીકર નહીં કરો. તમારે તો ફક્ત સહીજ કરવાની છે."

"કહીશ તો એકની દસ કરીશ. મારે કયાં ના છે ?"

બન્ને મિત્રો બારી આગળથી ખસ્યા. પલંગ આગળ આવ્યા. બેઠા. પાનની રકાબી લીધી. બીડીઓ બનાવી. ખાધી. સાંચો ઉઠ્યા. તરણે કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. ઘોડાવાળાને વરધી પ્રથમથી આપેલી હોવાથી એક ઘોડાનો ખુલ્લો ઘોડો તો બંગલાના દરવાજા પાસે ઉભેલોજ હતો. બન્ને જન બની ઠણી નીકળ્યા. ગાડીમાં બેઠા એટલે ગાડીવાને ગાડી પાલવાબંદર તરફ હાંકી.

હવે રામદાસનો દિવસ ફરવા વખત આવી. ભાગ્યોદય નિકટ દેખાવા લાગ્યો. લક્ષ્મીની કૃપાદ્રષ્ટિ તેના ઉપર પડી. કરશનદાસ શેઠે દુકાનમાં તેનો ચાર આની ભાગ કરી આપ્યો. ત્રણ વર્ષ વેપાર ખૂબ ખેડયો. રૂપીઆ ત્રણ ચાર લાખનો નફો થઇ ગયો. રામદાસના ભાગમાં લાખ સવા લાખની રકમ આવી. આ વખતે કરશનદાસ શેઠની વૃત્તિ કેવળ નિવૃતિમાર્ગ તરફ વળી હતી. શ્રી ગોકુલમાં વાસ કરવાની તેમને અભિલાષા થઇ હતી તેથી વેપારનું કામ નિવેડી નાખ્યું. પોતાની પુંજીની વ્યવસ્થા કરી અને પોતાની વૃદ્ધ સ્ત્રી સાથ વાસ કરવાને શ્રી ગોકુલ સિધાવ્યા. દુકાનનો તમામ વહીવટ રામદાસને સોંપ્યો.

મુંબઈમાં રત્નાગરસાગરની લહેર છે. "રત્નાગરસાગરની મહેર હજો" એવો કોઈ સપાત્ર સિદ્ધ પુરૂષનો અન્તઃકરણનો આશિર્વાદ રામદાસ શેઠને મળ્યો જણાય છે. દિવસની બધી વાત છે. "દિવસ પાંસરો હોય તો પાસા પણ દુજે અને વાંકો હોય તો ભેંસો પણ ન દુજે." તેમ રામદાસ શેઠ પણ ઘણા કુશળ હતા. તર્ક બહુ સારા કરતા. દ્રષ્ટિ દુર દોડાવતા. જે અનુમાન કરે તે બરાબર પડે. દાવ પાસરા પડે. જ્યાં નાખે ત્યાં પોબાર. દુકાનનું કામ ધમધોકાર ચાલ્યું યુરોપીઅન પેઢીઓ (આફીસો) માં પણ સારી ઓળખ થઇ. વજન સારૂં બંધાયું દશ વર્ષ એક સરખી રીતે વેપાર ચાલ્યો. દસ બાર લાખનો દામ એમની પાસે થઇ ગયો. થોડી રકમ વેપારમાં રાખી બાકીની મીલકત મકાનો અને પ્રામેસરી નોટો વગેરેમાં રોકી.

પાંત્રીસ આડત્રીસની વય સુધી રામદાસ શેઠને સંતાન ન થયું. એક વખતની સ્ત્રી મરણ પામી હતી બીજી વખતનું લગ્ન થયું. રામકોર બહુ સુશીલ અને સદ્‌ગુણી સ્ત્રી હતી. એના બાપને ઘેર તો રાંકને મન રત્ન હતું. લાડમાં ઉછરેલી હતી. રામદાસ શેઠ જોવાન અને પોતાની ટોળીનું સમજણ થયેલું તેથી રામકોરને તો નેત્ર નગીના બરાબર પાનફુલની પેઠે રાખતાં. જરા દુખવે નહીં અને મેં માગ્યું ખાવાપીવા આપે. પહે-

તેઓ ભણેલા હતા કે શરીરનો કંઈ ભરોસો નથી; મરણ પથારીએ છે. આ દેહ કાચો કુંભ છે, જળનો પરપોટો છે અને આંખનો પલકારો છે. પલવાર પછી ખબર નથી કે શું થશે. વાત કરતાં કે બગાસું ખાતાં પણ આ જગતને તજી જવા છે. જો કે તેઓ વિદ્યામાં કાચા હતા, જૂની જાતની સાધારણ રીતે લખી વાંચી જાણતા પણ બહુશ્રુત હતા. કથા પુરાણો સાંભળવા ઉપર વલણ ઘણું હતું. "પંચોપાખ્યાન" કે "રામાયણ" અને "મહાભારત" ની કથાઓ માંહેની વારતા પ્રસંગોપાત વાંચતા અને તે વાંચીને તેનું રહસ્ય મનમાં ઉતારતા. તેથી તેમનું મન ગંભીર બન્યું હતું. પોતાની દેહ લથડી ગયેલી જોઈ આ વેળાએ અનેક વિચારો મનમાં આવવા લાગ્યા કે આ [illegible] છે પણ તે યુવાન અવસ્થામાં છે. પુત્ર પુત્રી [illegible] છે; દેહ પછી પાછળની ગતિ શી થશે? પછી ઘણો વિચાર કરી પોતાની મીલકતનું એક વસિયતનામું કર્યું

વસિયતનામાનું એક [illegible] તૈયાર કરાવ્યું પોતે [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] રામકદાસ [illegible] હરિદાસ [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પાણીથી ભરેલી ને ભરેલી રહે. અને કદાચ તે પાણી ચુંઆયું તોપણ હૈયું તો સદા રડ્યાંજ કરતું. ગત્ પતિનો પોતા પ્રત્યેનો તથા બાળકો પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ઉમળકો સાંભરી આવતો તથા અનેક પ્રસંગો યાદશક્તિ જાગૃત કરતી, તેથી તે સાધવી સ્ત્રી અતિશય કલ્પાંત કરતી, રડતી અને હૈડ ગાળતી. તેમનું હૈયું હાથ રહેતું નહી. તે ઘણું મન મારતાં પણ મરતું નહિ. તેમનું કાળજું ઉપણી જતું. તથાપિ એવા સમયમાં માત્ર મન ઠરવાનું ઠેકાણું તો આ નાનાં બાળકોનાં કોમળ મુખારવિંદજ થઈ પડ્યાં હતાં. વખતે વખતે શેઠાણી મનને વૈરાગ્ય આણતાં પણ માયાનું આવરણ હોવાથી તેમનું હૃદય દુઃખી થતું. માત્ર આ બાળકોજ તેમને દિલાસાનું કારણ હતું. નિર્દોષ અને નિર્મળ હૃદયની રામકોર શેઠાણી પતિ વિનાની થઈ, વિધવા થઇ, રંડાઈ, ખુણે બેઠી, પરાધિન થઈ, ઓશિયાળી બની, તેજહિન થઈ, ગરીબ ગાય થઈ!! આવી સદ્ગુણી, ભલી, ભક્તિમાન, નીનિમાન, દયાળુ અને માયાળુ સ્ત્રીને માથે આવાં વૈધવ્યપણાનું અગાધ દુઃખ! જેણે કંઈ પણ પાપ કર્યું નથી, અનીતિને માર્ગે જે ચાલી નથી, દુશ્મનનું પણ દીલ જેણે દુખવ્યું નથી, કોઇનું ભુડું જેના હાથે થયું નથી, જન્મી ત્યારથી આ સમય સુધી કેવળ પવિત્ર અને નિર્દોષ છે, એવી પ્રેમદાપર આ પ્રમાણે વૈધવ્ય રૂપી દુઃખનો ડુંગર તુટી પડવો એ શું? પૂર્વ જન્મના કર્મનું ફળ હશે એમા શો સંદેહ?

રામદાસ શેઠના મરણ પછી તેમના વસિયતનામાના ટ્રસ્ટીઓએ નોંધ કરી સઘળી મિલકતનો કબજો લીધો, રામકોર શેઠાણી અને તેમનાં બાળકોને રહેવા માટે શહેરમા એક બંગલો ત્રીજો ચોથો ભાગ આપવામાં આવ્યો. તથા વાલકેશ્વરનો બંગલો વસિયતનામામાં જણાવ્યા પ્રમાણે વપરાસને માટે શેઠાણીને સ્વાધિન કર્યો. ટ્રસ્ટીઓ હાઇકોર્ટમાં ગયા. ધારા પ્રમાણે પ્રોબેટ લીધો. થોડા મહિના રામકોર શેઠાણી શહેરમાં રહ્યાં પણ નાના અને લાડકવાયા કાકુની તબિયત જરા નરમ હોવાથી ઘણુંખરું વાલકેશ્વર રહેવાનું રાખ્યુ.

કે એળખાણ પીછાણવાળાઓમાં ગરીબ કે શ્રીમંત, બધા તરફ તે સરખી નજરથી જોતાં હતાં. મનમાં મોટા નાનાનો તેમને કંઇ ભેદ હતો નહીં. કેટલાક પેઢીઆઓ ગરીબો પ્રતે તુચ્છકાર બતાવે છે તેવી પ્રકૃતિનો અંશ પણ આ ગુણીયલ બાઇમાં નહીં હતો. દર મહિને બગતા પાંચસો રૂપિઆમાંથી રીતસર જોઇતો ખરચ કરતાં. રસોઇઓ, ઘાટી, એક ધાવણ, સિપો, બે ઘોડા, બે ગાડી, ગાય, ભેંસ વગેરે રાખ્યાં હતાં. બાળકોને ખાવાપીવાથી તથા કપડાં લત્તાંથી રામકોર શેઠાણી બહુ સારી રીતે રાખતાં હતાં. આં-જના સિપો તથા ધાવણ બાળકોને ગાડીમાં બેસાડી પારસીબે કે બેકબે ઉપર હવા ખાવાને લેઇ જતા. એ પ્રમાણે સ્વર્ગવાસી રામદાસ શેઠનું કુટુંબ પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરતું હતું.

રામદાસ શેઠે કરેલા વસિયતનામાના ટ્રસ્ટીઓમાં હરગોવિંદદાસ એક ખરો ખટપટીઓ અને ચંચળ પુરુષ હતો. ઉમ્મર તો ચાળીસ પીસ્તાળીસની હશે. શરીરે બેઠી દડીનો, મજબૂત બાંધાનો અને ભરેલા આકારનો હતો. પૈસે સારો સુખી હતો. બે ત્રણ લાખનો આસામી હતો. તે સમજુ હતો, પણ મનનો દૃઢ નહીં હતો. દૃષ્ટિમાં જરા વિકાર હતો, તેથી તેના સઘળા ગુણો ઢંકાઇ જતા હતા. સ્ત્રીની સૌંદર્યતાપર દૃષ્ટિ પડતાં તેનું ચિત્ત સહેલથી ચળે એવું હતું.

કેશવદાસ જે બીજા ટ્રસ્ટી હતા, તે બહુ ગંભીર હતા. સ્વર્ગવાસી રામદાસ શેઠના મિત્ર હતા. તેઓનો અરસપરસનો સ્નેહ ઘણો વખાનો હતો. રામદાસ શેઠ ઘણાખરા કામોમાં કેશવદાસની સલાહ લેતા હતા. કેશવદાસ વિવેકી હતા. પોતાના મિત્રના મરણથી તેમને બહુ લાગતું હતું અને તેમની જુવાન વિધવા પત્નિ અને તેમનાં બાળકોને પોતાના પેટનાં બાળકો સમાન તેઓ ગણતા હતા. પૈસો પાસે ઠીક હતો. સ્વભાવે ઘણા સાદા હતા. રીત રીવાજને સખ્તપણે વળગી ચાલનારા હતા.

ટ્રસ્ટીઓમાં ત્રીજા ગૃહસ્થ રંગીલદાસ હતા. તે એક ભલા આદમી હતા. નામના ટ્રસ્ટી હતા. પ્રકૃતિમાં " મહેતો મારે નહીં અને ભ-

વિવેકી હતો. નજરનો કેવળ ચોખ્ખો અને દાનતનો પાક હતો. અસત્ય અને અધર્મપર તેને ભારે ધિક્કાર હતો. તેમ સ્વભાવે પણ ઘણો તીખો હતો. સારૂં અગર નરસું મોંઢા ઉપર તડ અને ફડ કહેવામાં તે પાછું વાળી જોતોજ નહીં. પણ પોતાના કામકાજમાં કુશળ અને પૂર્ણ પ્રમાણિક હતો. રામકોર શેઠાણી સાથે બહુ રૂડી રીતે વર્તતો. તેમનાં બે બાળકો પ્રત્યે પોતાનાં પ્રિય બાળકો કરતાં પણ વધુ પ્રેમ રાખતો. રામકોર શેઠાણીનો સારો સ્વભાવ અને રૂડા ગુણો તથા તેમનું ધર્મનીતિસહ વર્તન બહુજ બારીકીથી અવલોકતો. તેમજ આવી તરૂણ અબળા સુતાવસ્થામાં વૈધવ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા છતાં, કેવી રૂડી નીતિ રીતિ પાળે છે, તે જોઇ તે અજાયબ થતો; એટલુંજ નહીં પણ રામકોર શેઠાણીને એક અલૌકિક સાધવી સ્ત્રી તરીકે લેખતો અને તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ધરાવતો. તેમનો શબ્દ તે કદીપણ ઉથાપતો નહીં, તેમજ તે પવિત્ર સ્ત્રીના મુખમાંથી કોઈ પળે પણ અયોગ્ય શબ્દ નીકળતો નહીં. કાનદાસ મહેતાને મહિને પચ્ચેતરનો પગાર મળતો. એનું પ્રમાણિકપણું સંદેહવિનાનું હતું પંદર લાખનો સર્વ વહેવટ એના હાથમાં હતો. દસબાર મોટાં ઘરોનું ભાડું ઉઘરાવવું, તેનું મરામત વગેરેનું કામ કરાવવું, બીજી લેવાં અને ચુકવવાં, હજારોની આપ લે કરવી, નાના અને મોટાં સમજુ અને અણસમજુ સઘળા સાથે કામ લેવું, એવા અનેક કામ તેને કરવાનાં હતાં.

આવો વહિવટ હાથમાં આવતા સ્વાર્થે આંધળા થઈ પોતાનો ધર્મ ચુકી, કમીશનની લાલચે કેટલાક ગરાદીઓ ગજાનું ભરવાનું કરેછે અને પોતાને સોંપેલા વિશ્વાસનો ઘાત કરે છે, તેમ આ ગરાદીઓની બાબતમાં જેમ નહીં હતું, તેમ કેટલાક નોકરો, મહેતાઓ અને મુનસદીઓ જેઓના ઉપર તેઓના શેઠો, માલિકો કે ધણીઓ વિશ્વાસ મૂકે છે, તેઓમાંના કેટલાક દુષ્ટ બની, નજર બગાડી, મૂકેલા ભરૂસાનો ભોગ આપી, જે નીચ વર્તણુક ચલાવે છે અને હક ઉપરાંત હરામની દાનતથી ગેરવાજબી પૈસા લેવાની વાંચ્છના કરી તે લે છે, તેવો કાનદાસ મહેતો નહીં હતો. તેની

પણ ભાવિ પોતાનું કામ કર્યા જાય છે. ન્યાય અન્યાયની તુલના કરવાનું કામ તે પોતાને માથે રાખતો નથી. તે તો પોતાનું બાજી આંખો મીચીને અજમાવ્યા જાય છે. તે શું કરે? તે તો માત્ર અનુચર છે. તેને થયલી આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરવુંજ જોઇએ. ભાવીની પ્રબળતાએ એવાં ઘણાં કામો થાય છે કે જેને માટે દયા ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી. નિર્દોષ માણસો દુષ્ટ ગ્રહોના પ્રતાપે વિનાકારણે ઘણી વખતે કલંકિત થાય છે. પણ સારાનું ફળ હમેશાં સારૂંજ હોય છે. અંતે સત્યનોજ જય છે. ભાવિના ચક્રમાં સપડાતાં કદાપિ દુઃખ સહન કરવું પડે, ન્યાયને બદલે અન્યાય થતો દેખાય, સત્ય ઉંધુ વળતું અને અસત્ય જય પામતું જણાય, નિર્દોષ માણસો માર્યા જતાં અને દોષવાન્ છટકી જતાં માલમ પડે, તોપણ અંતે સત્યનો પ્રકાશ થયા વિના રહેવાનોજ નહીં. ન્યાય નિર્મળ, સ્વચ્છ અને પવિત્ર, સદા દૃષ્ટિએ પડવાનોજ. અને દુઃખ તરીકે સમયને માટે માની લેવું પડેલું તેનો અંત સુખમાંજ આવેલો દેખાવાનો.

ભલે દુષ્ટ માણસો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે સારા માણસોનું ભુંડું બોલવા અને કરવા કદી પાછું વાળી ન જુએ. તોપણ "ભલા કર ભલા હોયગા અને ભુંડા કર ભુંડા હોયગા" આ કહેવત સદા સત્ય ઠરવાનીજ. "ખાડો ખોદે તેજ પડે," "સામાનું ભુંડું ઈચ્છનારી પોતાનુંજ ભુંડું થાય છે" એવી સોનેરી શિખામણો જો ભુંડા માણસો ધ્યાનમાં લે તો જગત્ના જનોના મોટા ભાગનું કલ્યાણ થવાને વિલંબ ન લાગે. પણ "ભુંડું ભુંડાંનો ભાવ ભજવ્યા વગર રહેજ નહીં."

રામદાસ શેઠના જે મકાનો હતાં, તેમાંના ત્રણ મકાનો ભાડું ઉઘરાવનારને દરમાસે ઉચક રકમ મુકરર કરી ભાડે આપેલાં હતાં. આ ત્રણ મકાનનું ભાડું દર મહિને સાડીસાતસો રૂપીઆનું આવતું હતું. જુનાની મુદત પુરી થવા આવી હતી. થોડોજ વખત બાકી હતો. એટલે છબીલદાસ નામનો એક વાણીઓ કાનદાસ મહેતા પાસે આવ્યો અને તેણે ત્રણ ઘરોનું ભાડું ઉઘરાવવાનો કંટ્રાકટ મેળવવાની ઈચ્છા જણાવી. મુંબઇમાં સંકડાસ

"શાની મહેરબાની? ભાઈ," કાનદાસ મહેતાએ પણ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

"પેલાં ત્રણ ઘર માટે સાડીસાતસોમાં બીજાને આપેલાં, પ્રમાણે હું માગું છું. કંઈ ઓછું કરવાને હું કહેતો નથી."

"હા, પણ હું કેમ આપી શકું? તમે કહોછો એ વાત સાચી, પણ વખત જુઓછોને? ભાડાની કીમતનું કંઇ ઠેકાણું છે? એકના બે તો થઈ ગયા. તમારાથી શું અજાણ્યું છે?"

"ત્યારે એક વાત હું કહું તેમ કરશો? વાત મનમાં રાખવાની. હું કોઇને નહીં કહું અને તે બાબતની તમારી પાસે કહેવા તેવી કરૂં. આ વાત તમારૂં અને મારૂં બેનુંજ મન જાણે. આ ભાડાના ફેરફારમાં તમારો ચાર આની ભાગ રાખું તો કેમ? દર મહિને તમારો ભાગ ઘેર પહોંચાડીશ."

"મારે ભાગ લાગ કંઇ જોઇતો નથી. ઈશ્વર અડધી રોટલી આપે છે તેમાંજ સંતોષ માની રહેવામાં લાભ છે. માટે એ વાત તો કરવી નહીં."

"ત્યારે એમ કરો. સાડીસાતસો પ્રમાણે મને કબાલો એક વરસને માટે કરી આપો. તમે નવસો તો કહોછો તો દોઢસોના વધારામાંથી પોણોસો મારા અને પોણોસો તમારા, તે તમારા પોણોસો પ્રમાણે બાર મહિનાના નવસો આગળથી હું આપું તો કેમ? પછી કંઈ વાંધો છે? આમાં તો કંઇ ખોટું નથી?"

ભાઇ છબીલદાસ, ખરૂં કે ખોટું હું ક્યાં કહું છું? મારે તો આગળથીએ જોઇતા નથી અને પાછળથીએ જોઇતા નથી બીન હકનું ખાનાર હું નથી. ઇશ્વર હકનું ખાવા દે તો ઘણું છે. તમે તો ભલા માણસ છો. તમને વધારે શું કહીએ? હવેથી એ વાત કરશો નહીં. મહિને નવસો હોય તોજ વાત કરવી."

"આપો, શેઠ! નવસો રોકડા ઘરમાં આવી પડે છે તે ખોટા લાભની તો કરી નહીં!"

ગો અને તેને ખરાબ કરવાનો ઠરાવ કરી બેઠો. આ વાતને આઠેક દિવસ વિતા નથી એટલામાં તો છબીલદાસે ગામમાં એવી વાત ચલાવી. "કાનદાસ મહેતાને રામકોર શેઠાણી સાથે આડો વ્યવહાર છે!" કેવું પાતકી, કેવું પાપી, કેવું નીચ કામ! હડહડતું જુઠું! પણ છબીલદાસના મોંમાંથી બાણ છૂટયું તે પાછું હાથમાં શાનું રહે! કેવું ત્રાસદાયક કામ! રામચંદ્રજીની પવિત્ર સાધ્વી પત્નિ સીતા સમાન નીતિવાળી અને સદ્‌ગુણથી ભરેલી ધર્મમૂર્તિ રામકોર શેઠાણી ઉપર આ કેવું જુઠું કલંક! અને નિર્દોષ, સત્યવાદી અને પ્રમાણિક કાનદાસ મહેતા ઉપર કેવું કમકમાટ ભરેલું આળ! કેવળ દોષ રહિત અને ભાઈ બહેનની અન્યોઅન્યની ભક્તિનું અનુકરણ કરનાર આ સદ્‌ગુણી શેઠાણી અને ગુણીયલ મહેતા ઉપર કેવું તહોમત!

પણ "વાત વાએ ઉડી જાય" તેમ એક કાનેથી બીજે કાને અને બીજેથી ત્રીજે કાને આ વાત ચાલી. દુનિયાં દોરંગી છે. આમ બી બોલે ને તેમ બી બોલે. જગતના મોંઢે કંઈ ઢાંકણું નથી. કોઈ કંઈ કહે તો કોઈ કંઈ કહે. કાને આવેલી વાતને સાચી કે જુઠી સિદ્ધ કરવાને કોઈને પડી નથી હોતી. જગતનો નિયમ છે કે જે વાત કાને આવે તે મુખ બહાર પડવાનીજ. તેમ કરતાં નથી કરતા લોક વિચાર કે તેઓ દોષવાનને નિર્દોષ ઠરાવે છે કે નિર્દોષિનો ઘાત કરે છે.

શત્રુ સહુને શિર હોય છે. રામકોર શેઠાણીની ઈર્ષા કરવા વાળી ઘણી સ્ત્રીઓ હશે સ્ત્રીઓમાં ઈર્ષાનો સ્વાભાવિક અવગુણ વિશેષ પ્રબળ હોય છે. નિર્જીવ કારણથી પણ "કાગનો વાઘ" બનાવવામાં અને "રજનું ગજ" કરવામાં અજ્ઞાન બ તેમજ દ્વેષી અને કપટી સ્ત્રીઓ લાંબો પહોળો વિચાર કરતી નથી રામકોર શેઠાણી જેવી એક શ્રીમંત ઘરની અને કુટુંબ કબીલાવાળી સ્ત્રીના સંબંધમાં જાણમાં કે અજાણમાં એવા પ્રસંગો બન્યા હોય, કે જેથી કેટલીક આ ને દુઃખ લેવાને કારણ મળ્યું હોય તો તે અસંભવિત નથી. તેમજ કાનદાસ મહેતાના

પછી ત્યાં મનને મારી છાતીને અંત્યાળી શાંતિથી વિચાર કરવા માંડ્યો. મનમાં બોલ્યાં "નસીબે વેર શું કરનાર છે? મારું અંતઃકરણ સાફ છે તો પછી શા માટે ડરવું! લોક કરે શું જગતો માણસને કહી આંખ બાળ-નાર નથી. અગમ્ય ગતી કંઈ સાગાનું નથી. સદા મનમોજ રૂપ છે પ્રભુ માગ સાક્ષી છે. એ મંત્ર છે એ સચરાચર સર્વવ્યાપક છે, સ્થળે સ્થળ એ જુએ છે. હરો હર્ષ તે જાણે છે. મનુષ્ય પણ પુણ્યનાં જે કર્મ કરે છે તે અંતરજામીથી કંઇ અજાણ્યું નથી. સર્વના અંતઃકરણનો એ ભોમિયો છે. એના સમક્ષ સર્વે કાર્ય ગણ્યા ખુલ્લુંજ છે. તો મારા અંતઃકરણમાં એનાથી શું છુપું છે! મારા પવિત્રતાના કર્મનો એ સાક્ષીભૂત છે. હું નિર્દોષ છું મેં પાપકર્મ કર્યું નથી એટલુંજ નહીં, પણ તેની કલ્પના પણ કદી કરી નથી. હું અનીતિના માર્ગે ચાલી નથી તો મારે શા માટે ડરવું જોઇએ! આમ લોક કરે. ફરીવાર કરે કે ડરેપો શું લોક એમ માનશે કે હું નિર્દોષ છું! એ તો લાજ રાખવી શ્રીહરિને હાથ છે. મારી ભક્તિ સાચી હશે. હું પાપ કર્યાં દુર હતા અને કાનદાસને મેં ભાઇ સમાન લેખ્યો છે તથા તેવાજ પ્રકારનું અમારું અન્યોઅન્યનું વર્તન છે એ વાત જો સત્ય હશે તો મારું રક્ષણ તેજ કરશે અને મારી લજ્જા પણ તેજ રાખશે. દ્રૌપદીની ભર સભા વચ્ચે નાસો નાણું વસ્ત્ર પૂરી લજ્જા રા-ખનાર અને દમયંતી ઉપર માલીનો હાર ચોર્યાના આરોપ જુઠા તહો-મતમાંથી દેવ રહિત કરાવનાર એજ ઇશ્વરના ખોળે મારું આયુ છે માટે તેજ મને તારશે" એમ વિચાર કરી, મનને વાળી, દિલને દિલાસો આપી, હૈયે હિમ્મત આણી હતી, પછી પાણીથી મોં માંઝ, સાફ કરી, અસ્તો-દયનો ગ્રંથ હાથમાં લેઇ વાંચવા બેઠા. રામકોર શેઠાણી અસ્તોદયનું ચડતી-પડતીનું સુખ દુઃખરૂપી ચક્ર કેવી રીતે ફર્યા કરે છે અને ઘંટીમાં જેમ અનાજના દાણા દળાય છે અને આટો થાય છે, તથા જેમ ઘા-ણીમાં ઓરાં તેલ કડાઇની વચ્ચે કચરાય છે તેમ આ કુદરતી ચક્રિમાં મનુષ્ય માત્રને કેવી રીતે દળાવાનું અને પીલાવાનું છે તે વાંચતા અને

સાથે તેને પેલા જન્મનું શું વેર હશે ! પ્રપંચી **છબીલદાસ** પાકો પ્રપંચ લડાવી કાનદાસનું કાસળ કઢાવવાને મંડ્યો. રામદાસ શેઠના વહિવટના માના એક ત્રસ્ટી હરગોવિંદદાસને તે ગમ્યો. કાનદાસ મહેતાની વાત કહાડી ગામ ગયાનો જણાવી પોતાનાજ પાપી હૃદયનું કૃત્ય તેણે એવા આકારમાં **હરગોવિંદદાસ** આગળ મૂક્યું કે તેની તેને તો ખાતરી થઈ ગઈ. કાન પૂરેપૂરા ભંભેર્યા. વાતમાં મરી મસાલો પણ ખૂબ નાખ્યો. અને સાથે **રામકોર** શેઠાણીના સૌંદર્યની વાત પણ છેડી. સૌંદર્યની વાત કરતાં રસ પૂરે પૂરો મૂક્યો અને તેમની ચાલ એક હલકામાં હલકી સ્ત્રીની ચાલ માફક ચિતરી બતાવી. આ વાત સાંભળી દૃષ્ટિમાં વિકારવાળા ત્રસ્ટીનું મન ચલિત થયું. ભ્રમણા લાગી. ભૂત ભરાયું. બુદ્ધિ બગડી. ભ્રષ્ટ થઈ. દુષ્ટ વાસના જન્મ પામી નીચ વિચારો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. પાપી તર્ક વિતર્કથી મન ઘેરાવા લાગ્યું અને પોતાનો દિવસ ભરાઈ આવવાથી અને પોતાના વિનાશનો સમય નજદીક આવવાથી **"વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ"** પ્રમાણે બન્યુ. **કાનદાસ મહેતા** બાબતની વાત સત્ય માની રામકોર શેઠાણીને ત્યાં જઈ વાત કરવાનો એકાદ પ્રસંગ લેવાને નિશ્ચય કર્યો. હરગોવિંદદાસ એકપત્નિવ્રતવાળા ગૃહસ્થ છતાં તેમની બુદ્ધિમાં કેવો વિકાર ! તેમના મનમા કેવો બીગાડ દાખલ થયો ! હિરસે તેમને કેવા ઘેર્યા ? ન આવ્યો પોતાની આબરૂ કે પ્રતિજ્ઞાનો વિચાર, તેમજ ન આવ્યો નીતિના માર્ગથી ચળતા થતા પાપનો વિચાર, ન આવ્યો પોતાના મિત્રની પોતાનાજ શરણાગત અને છાયામાં રહેલી વિધવા પત્નિની લાજ લુટવાના ઘાતકી કામનો વિચાર કે ન લાગ્યો તે **પરમાત્માનો** ડર કે જે મનુષ્ય માત્રના કર્મો તો શું પણ મનના ક્ષણેક્ષણના વિકારોની પોતાની પોથીમાં નોંધ કરી સત્ય ન્યાય કરે છે અને પાપી અધર્મીઓને યોગ્ય સામન કરાવી જાગતા જનોને બોધે છે. વિધિના લેખે આ પાપી કર્મ કરવા **હરગોવિંદદાસની** વૃત્તિ વળી. કર્મ લીલાની કથાની શું અવધિ છે ? નહીં.

જગતનો નિયમ વિચિત્ર છે. આ આનંદ તેમના મનને વધારે વખત શકયો નહીં. "રંગમાં ભંગ" થવાનાં દર્શન થયાં. બાગકોની ચાલે પેડો સમય વિત્યો નથી અને શેઠાણી હજુ તો બારીએ ઉભેલાં છે, એટલામાં એક સફેદ ઘોડાની જોડી ઉપર તેમની નજર પડી. તે ખડાટ કરતી તેમના બંગલા તરફ આવી દરવાજા પાસે અટકી. શેઠાણી વિચારમાં પડ્યાં. હરગોવિંદદાસ આજે કેમ આવે છે, તે જાણવાનું તર્ક કરવા લાગ્યાં, પણ મન વાળ્યું. "હશે. કોઇ કામ પ્રસંગે કંઈ પૂછવા હશે માટે આવતા હશે." પોતેજ પૂછેલા પ્રશ્નનો પોતાના મનથીજ ઉત્તર આપી પોતે તરત દીવાનખાનામાં ગયાં. દીવાનખાનાની પાસે એક ઓરડો હતો. તે ઓરડામાં પોતાને બેસવાનું રાખી અડધુંબારણું બંધ કરી દીવાનખાનાની અંદર તે બારણાની એક બાજુએ ખુરસી મુકાવી. હરગોવિંદદાસ ઉપર આવ્યા. ખુરસી ઉપર બેઠા અને ધીમે રહીને પૂછ્યું.

"કેમ, છોકરાંઓ સારી પેઠે છે?"

"હા ભાઈ, હમણાંજ બહાર ફરવા ગયાં."

"તમને કાંઈ વાતે અડચણ તો નથી ને?"

"ના."

"કાંઈ પણ કહેવું હોય તો બેધડક કહેજો. શરમાશો નહીં અને કાંઈ વાતે મનમાં ઓછું લાવશો નહીં ખરચને માટે રૂપીઆ તો બરોબર વખતસર મળે છેને!"

"હા આપે છે."

"કાનદાસ મહેતાને સખત તાકીદ આપી છે કે તમને કાંઈ વાતે મુશ્કેલી ન પડે. તે આજે નથી આવ્યો?"

"ના."

"હમેશાં આવી બરોબર કામકાજ કરે છે કે?"

"કોઈ કોઈ દિવસે આવે છે"

"માણસ તો સારો છે!"

નથી. દુનિયાં એમજ ચાલે છે ?" હરગોવિંદદાસે જરા દમીને કહ્યું.

"એ વાત જવા દો. જે કામ પ્રસંગે આવ્યા હો તે કહો. મને પૂછવું હોય તે પુછો. એવી વાતથી શું સાર નીકળે છે તેનો વિચાર કરો."

"હું બધું સમજું છું. વધારે બોલવામાં કંઈ ફાયદો છે ? ચતુર માણસ ઈસારામાં સમજે છે."

"ભાઈ, હું હાથ જોડીને કહું છું કે એ વાત જવા દો. નાના મોંડે વધારે કહેતાં મારી જીભ નથી ઉપડતી." ગદ્‌ગદિત કંઠે અતિ નમ્રતા ભરેલી દીનવાણીથી સદ્‌ગુણી શેઠાણીએ જવાબ આપ્યો.

"આ બધું ડહાપણ મારીજ પાસે ! કાનદાસ મહેતા માટે તો આખું ગામ વાત કરે છે." જરાક ગુસ્સાનાં ચિન્હ દેખાડી હરગોવિંદદાસે કહ્યું.

"કહેશે તેના મોંડે ધુળ પડશે. હાથી પછવાડે કુતરાં ઘણાં ભસે છે. સૂર્ય સામે ધુળ નાંખે સૂર્ય ઝાંખો પડી જવાનો નથી. જરાતઃ વિચાર કરો ! આ તમે શો વિચાર કીધો છે ?" આંખ ફેરવી તેમજ સહજ તપીને રામકોર શેઠાણીએ ઉત્તર આપ્યો.

"ત્યારે તમારે મનનો હું કંઈ ગણત્રીમાજ નહીં. નહીં વારૂ ?"

"નહીં, હું એમ સમજતીજ નથી. હું તમને મારા પિતા તુલ્ય લેખું છું. હું તમારી પુત્રી છું, અને તે સાથે મારા સ્વામીએ તમારા આશ્રયે અમને સોંપ્યાં છે તો બચ્ચાંની પેઠે અમારી ઉપર માયા અને દયા રાખી અમારૂં રક્ષણ તમારે કરવું જોઈએ. અને તેમ તમે કરો છો."

"કેમ ડહાપણ તો બધું તમારામાજ છે નહીં ?" રામકોર શેઠાણીના "પિતા" અને "પુત્રીના" શબ્દોથી ગુસ્સે થઈ હરગોવિંદદાસ બોલ્યા

"ભાઈ, મારૂં ડહાપણ તો મારા શિરછત્રના ગયા પછી ધુળમાંજ મળી ગયું છે. અમારામાં ડહાપણ હોય તો મારો પતિ અમને છતે પૈસે ભીખનાં ગુલામ બનાવે ખરા ?" એવાજ ગુસ્સામાં રામકોર શેઠાણીએ ઉત્તર દીધો.

થવાનાં છે ? તે મિથ્યા કરવું કોઈ શક્તિવાન્ નથી. અને હું આવા તોજ મને પરેતાનું પડશે. નેકીને બદલો નેકીજ છે. અને પૂરે, મારાં કૃત્યો હશે તો તે ભોગવવા હું હૃદયથી તૈયાર છું. પણ તમારું બોલવું વધારે વખત સાંભળવું કે સહન કરી શકવાની નથી. કરો. એ વાત પડતી મૂકો. તમે મારા વડીલ છો. પિતા સમાન તરફ હું ભાવ રાખતી આવી છું, માટે કાલાવાલા કરી કહું છું કે ફરી એવી વાત ન કરો. વિશેષ તમને હું શું કહું ? તમારી જગાએ બીજો માણસ હોત તો બેથા પાસે લાત મરાવી નીચે ઉતરાવત. પણ તમે તો મારા પૂજ્ય છો. એ વાત જવાદો. કેમ ? ભાઇ, છોકરાં સારી પેઠે છે ? પ્રથમ ગુસ્સામાં પણ પછવાડેથી છેકજ નરમ થઇ રામકોર શેઠાણી આવે એવી વાણીથી બોલ્યાં.

"હા જી." મોઢું ઉતરી ગયું છે અને નીચુ જોઈ રહ્યા છે એવી સ્થિતિમાં, અંતરમાં ગુસ્સો આવ્યા છતાં બહારથી મો હલકુ રાખી હરગોવિંદદાસે ઉત્તર આપ્યો.

હરગોવિંદદાસ સમજ્યા કે શેઠાણી ક્રોધાવેશમાં આવી ગયાં છે. વધારે વાત કરતાં અપમાન કરી બેસશે, માટે જવુ સારૂંછે. એમ વિચારી ઉઠયા અને ચાલવા માંડયુ વિવેકને ખાતર રામકોર શેઠાણીએ "ભાઈ આવજો" શબ્દ ધીમેથી કહ્યો હરગોવિંદદાસ નીચે ઉતર્યા. ગાડીમાં બેઠા અને ચાલ્યા

રામકોર શેઠાણીના મનમાં તેલ રેડાયું હતુ ચોધાર આંસુએ રડવા માંડયું. એક તો પ્રાણ જવા કરતા અધિક દુ:ખ દેનાર કલંક માથે આવેલું હતું તેમાં દાઝયા ઉપર ડામ, બળતામાં ઘી અને પડયા ઉપર પાટું જેવું હરગોવિંદદાસે કર્યું. થોડીવારે શાંત થઇ રામકોર શેઠાણીએ પોતાના મન સાથે એટલું બોલી સંતોષ લીધો કે "અણી ચૂકયો સો વર્ષ જીવે." આબરનું આ પળે રક્ષણ થયું તેથી તે ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યાં. ભવિષ્યમાં ભાવિના બનાવ ગમે તેવા બને તેની તેમને પરવા

અજાણ્યુ હતો. માણસ તેડવા આવનાં તે ઉઠયો, કપડાં પહેર્યાં અને હર-ગોવિંદદાસના ઘર તરફ ચાલ્યો.

હરગોવિંદદાસ વાળુ કરીને દીવાનખાનામાં આવ્યા. એક આરામ-ખુરસી ઉપર બેઠેલા. વિચાર તો તેના તેજ મનમાં ઘોળાતા હતા. કાન-દાસ મહેતો આવીને ઉભો. સલામ કરે છે એટલામાં હરગોવિંદદાસ આંખનાં ભવાં ચઢાવી બોલ્યાઃ—

" મહેતાજી, કેમ તમને સારા માણસ સમજી રાખ્યા અને આવી રીતે કરતાં શરમ ન આવી ! "

" શું ! શેઠ, હું કંઈ સમજ્યો નહીં. " ધીમે સ્વરે શાંત પ્રકૃતિ રાખી વિનય સાથે ઉત્તર વઢ્યો.

" શાના સમજો ! આખા શહેરમા ભવાડા થાય છે ને ! એ શી પણ એવી વઢી ગયલી જણાય છે. હુ તમને વધારે કહેતો નથી. પણ જાઓ તમને એકદમ રજા આપવામા આવે છે. તમારા કામનો ચાર્જ મને સોંપી દો, કાલને કાલ. રામકોરે પણ પોતાના ધણી અને બાપનું નામ બોળ્યું. "

" પણ શેઠ, વાત શું છે ?"

" બસ તમારે વધારે બોલવુ નહીં. ચાલ્યા જાઓ. વધારે વાત કર્યામાં સાર નથી. "

" આપનું કહેવું ઠીક છે, શેઠ, મારે નોકરી નથી કરવી ! પણ મારો વાંક શો ? રજા આપો તો ભલે પણ કારણ તો કહેશો !"

" વાંકની વાત ન કરો, એમા તમારી આબરના કાકરા થશે. માટે લાંબી ટુંકી કર્યામાં ફાયદો નથી. "

" પણ સાહેબ ! નિર્દોષને વિના કારણે દોષવાન ગણવો અને તેનું કહેવું ન સાંભળવુ એ કંઈ ન્યાય નથી. "

" ન્યાય અન્યાયની વાત કરવાની તમારે જરૂર નથી. અહીં કંઈ કોર્ટ ભેગ્રને બેઠો નથી. ઝાઝી ટપ્પે ન કરો. ચાલ્યા જાઓ. "

"ના, શેઠ, ખરી વાત છે પણ—" [illegible]

પણ ખરું કહી દઉં? એ કરવાનું શું કારણ છે? [illegible] કહ્યું

સમજ્યા?" [illegible]

"શેઠ, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે ઉપવાસ ભાવે [illegible] કરી,

પણ એ નિર્ણય ભાવે ન જાય જોઈએ."

"ત્યારથી તમારી શાસ્ત્રની વાત, જાઓ, તમને કહ્યું તેમ કરો. મેં તો

હાથ જોડી બહાર કહાડ્યો તેમાં તમારી આબરૂ વધશે!"

"ના શેઠ, આ આવ્યો."

કાનદાસ મહેતો સમજ્યો કે 'દુર્ગાગોવિંદદાસને કોઈએ કંઈ [illegible] લાગે છે. કંઈ કારણ તો છે નહીં. હશે! અમર તેમની બુદ્ધિમાં [illegible] થયો હોય ગમે તેમ હો. બોલવું તે પાછું સમ નહીં આવશે. [illegible] તો એવી રીત છે. સત્ય જય પામે છે. તેનો પ્રકાશ સદા તેજો[illegible] છે, અને તેજ દેવ દેખાઈ છે.'

કાનદાસ મહેતો ઘેર ગયો. વાતનો થોડો વિચાર થયો અને પણ [illegible] અંતઃકરણ સ્વચ્છ, નિઃસ્પૃહી અને રોગરહિત હોવાથી નિરાંતે નિદ્રા [illegible], પ્રભાતમાં ઉઠી, નાહી, સ્નાન સંધ્યા પાઠ પૂજા કરી, સ્વચ્છ કપડાં [illegible] દુર્ગાગોવિંદદાસને ત્યાં ગયો, અને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના [illegible] શેઠ પોતાના કામનો ચાર્જ સોંપી દીધો. મહેતાજી પગાર સંબંધી પણ [illegible] ન કરી. ત્રિકમને આનંદ થયો ને સલામ કરી ચાલ્યો. ત્યાંથી નીકળી [illegible]દાસ મહેતો રામદેવ [illegible] પાસ આવ્યો. [illegible] પ્રથમ રામદેવ [illegible]ઓની આશા [illegible] આવી [illegible] કાનદાસ મહેતાને [illegible] વાત કહી કાનદાસ મહેતાએ પણ દુર્ગાગોવિંદદાસ [illegible] વાતચીત [illegible] રામદેવ [illegible] [illegible]દાસ મહેતો [illegible] [illegible] અન્યાય થયો અને [illegible] [illegible] પણ તેથી તને [illegible] પણ [illegible] નિશ્ચય [illegible]

વિધવાવસ્થા અને વશિભ્મનનામાની રૂએ ત્રરીઓની ગુલામ થઈ પડેલી, એટલે લાચાર! તોપણ કાનદાસ મહેતાએ ધીરજ આપી અને સમય વિચારી ઈશ્વર ઈચ્છાને આધિન થઈ રહેવું એવો નિશ્ચય કરી બન્ને ભાઈ બહેન વિખુટાં પડ્યાં. ત્રણ ત્રરીઓમાં હરગોવિંદદાસ કરતા કારવતા હતા, બીજા બેનો હાજી હા કરનારા હતા. તેથી તેમની પાસે કંઈપણ વાત કરવી, રાવ ગાવી કે દુઃખ રડવું એ માત્ર પાણી વલોવવા જેવું હતું. માટે મનમાં સમજી રામકોર શેઠાણી ભવિષ્યમાં શું બને છે તેને શરણ થવાને તૈયાર થઈ બેઠાં.

હરગોવિંદદાસ હવે રામકોર શેઠાણીને સતાવવાની પેરવી કરવા માંડી. કાનદાસ મહેતાને નોકરીથી દૂર કરવામાં આવ્યો તથા રામકોરની ચાલચલણ સારી નથી એવી વાતો ચલાવી તેને દર મહિને પાંચસો રૂપીઆ ખરચના આપવામાં આવતા હતા તે બંધ કર્યા. તેમના ભૈયા વગેરેને બોલાવી ધમકાવવા ને રંજાડવા માંડયા. આમ કેટલાક મહિના ચાલ્યું. રામકોર શેઠાણીને ખરચની તાણ પડવા લાગી. દાગીના વેચી ઘરખરચ ચલાવવા વેળા આવી. ભારે આપદા આવી પડી. આમ કરતાં વરસ એક વિત્યું. પરમેશ્વરને ત્યાં ન્યાયનો કાંટો અદલ છે. રતિભાર પણ તેમાં તફાવત પડેજ નહીં. ઘણાઓ કહે છે કે હાલ કલજુગ નથી પણ "કરજુગ" છે એટલે પરમેશ્વર કર્મ પ્રમાણે સુખ દુઃખ આજ જન્મમાં ભોગવાવે છે. રામકોર શેઠાણીનાં પૂર્વ જન્મનાં કૃત્યોનાં ફળ ભોગવવાનો છેડો આવ્યો હતો, પણ હરગોવિંદદાસને તો પોતાના કૃત્યનાં ફળ નજરે જોવાનો જોગ આવી લાગ્યો હતો. તેમના દિવસ આ સંસારમાં ભરાઈ રહ્યા. તેમણે સાત આઠ દિવસનો સખત મંદવાડ ભોગવી, ત્રણ દિવસ સુધી કેવળ અવાચક રહી, કંઠે પ્રાણ લટકતા, ભારે ત્રફડીઆં મારી, કર્યા કર્મનો પસ્તાવો કરતા હોય તેવી સ્થિતિમાં પ્રાણ છોડ્યો. આશરે બેતાળીસ વર્ષની જુવાન વયમાં, પછવાડે જુવાન વિધવાને કંઈપણ સંતાન વિગર ટળવળતી અને કકળતી મૂકી ગયા. પૈસો પૈસાને ઠેકાણે રહ્યો. અને જાણે

જે લાભ રહેતો તેમાંજ પ્રમાણિકપણે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો. કંત્રાકટ લેતી વખતે જે પાપી કર્મ કરેલું અને જે ભાગ કાનદાસ મહેતાએ ન લીધો તે નવા મહેતાને આપી જે પ્રપંચ ખેલેલો તેને માટે તેનું અંતઃકરણ બળતું હતું. વરસ દિવસનું કંત્રાકટ પુરું થવાને એકાદ માસ ખૂટતો હશે તેથી બીજા વરસનું કંત્રાકટ લેવાને હરગોવિંદદાસના મરણ પામવાથી બીજા ગરાકોને ત્યાં અવારનવાર જતો હતો.

હરગોવિંદદાસ જગત્નો ત્યાગ કરી જવાથી રામકોર શેઠાણી બાકીના બે ગરાકોને મળ્યાં. એક દિવસે સાંજના સાત વાગ્યાને સમયે રામકોર શેઠાણી કેશવદાસને ત્યાં ગયાં હતાં. પ્રથમથી કરેલી ગોઠવણ મુજબ બીજા ગરાક રંગીલદાસ પણ ત્યાં આવેલા હતા

રામકોર શેઠાણી સમજુ અને ગંભીર હોવાથી મર્યાદા પૂર્વક સઘળી વાત તેમણે બન્ને ગરાકોને કહી પોતાનો ખરચ બાર બાર મહિનાસુધી નહીં મળવા માટે મહુમહિર કરે, પાણી ભરી આંખે દિલગીરી દેખાડી તથા કાનદાસ મહેતાને નોકરી ઉપરથી દૂર કરવા બાબત વિવેકથી સઘળી હકીકત જણાવી. રામકોર શેઠાણીનું ધીમે ધીમે ગંભીરતાનું અને મુદ્દાસરનું બોલવું બન્ને ગરાકોના મનમાં ઉતર્યું અને તેઓની ખાતરી થઈ કે જે કલંક નિર્મળ અંતઃકરણવાળા કાનદાસ મહેતા અને પવિત્ર હૃદયની રામકોર શેઠાણી ઉપર મૂકવામાં આવ્યું હતું તે કેવળ કલ્પિત હતું અને હલકી બુદ્ધિનું પરિણામ હતું [illegible] સારા અપરાધ છે. તેની ક્ષમા કોણ કરી શકે તેમ છે? તે અંતઃકરણનો સાક્ષી, જગતમાં પણ પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે સારું [illegible] આ [illegible], વાચકના ભાગ્યો ઉપર, કમી જોવા માટે [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ તેઓનો [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] એ સીધું પ્રગટ દર્શન કરાવે છે. તેમજ આ પ્રભુની બહાલી અને લાડકાઈ રામકોર શેઠાણીને પણ એવીજ અદ્ભુત રીતે તે [illegible] તે પરમાત્માએ મુક્ત કરી વાચનાર [illegible] [illegible] વિના રહેતોજ નથી કે જે

મરણે પણ જાણ્યો, અને રામકેરે શેઠાણી પાસે કહ્યું હતું તે વખતે અભિલાસને ભજવા માટે આવી જઈશ સુખ્યો અને ત્યારથી પણ એ સમે સમયે સુધરી કેવાં કર્મો પ્રમાણે કરનાર છબીલદાસ પોતે પણ જેવી રીતે વાત એ મિત્રે સાંભળી હતો. રામકેર ! શોભાની વિમળ વાણીથી વર્ણન થયેલી દુર્જન વાતો સાંભળી તેનાથી એમાં રહી શક્યું નહીં. પોતે એક સમયે જે ધાતકી કામ કર્યું હતું તે સર્વ આ પળે તેની દૃષ્ટિ આગળ રમવા લાગ્યું. બારીક બારીક વાત આ કાળે તેની સ્મરણશક્તિએ તાજી કરી. અત્યારથી તિમર પામતાં તે કર્મનો પસ્તાવો તો થતો હતો, પણ આ સમયે તો તે પ્રમાણની કંઈ હદ રહીજ નહીં. તેનું હૈયું ભરાવા લાગ્યું. વિના કારણે દાનદાસ મહેતાના પેટ ઉપર પગ મૂક્યો. એટલુંજ નહીં પણ ધર્મિષ્ઠ અને ભગવદ્ભક્ત જનના માથે ખોટું કલંક મૂકી જન મંડળમાં હલકો પાડ્યો, તેમજ ગંગોદક સમાન પવિત્ર રામકેરના માથે ખોટું આળ ચાડી તેના નિર્મળ અને કોમળ અંતઃકરણમાં ભગાના અંગારા ધમધુપી સળગાવ્યા: એ શું ઓછું દયાહિન કામ કહેવાય? તેની તુલના બરોબર તે આ પ્રસંગે કરી શક્યો. અને તેનું હૈયું એટલું તો ભરાઈ ગયું કે તેનાથી તે દબાવી શકાયું નહીં. એકદમ તે ઉઠ્યો. રામકેર શેઠાણી પાસે ગયો. હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. પછી તરતજ પોતાની પાઘડી માથા ઉપરથી ઉતારી રામકેર શેઠાણીના પગ આગળ મૂકી, પાણી ભરી આંખે ગળગળો થઈ બોલ્યો:-

"બહેન, મને ક્ષમા કર."

"ભાઈ, શાની ક્ષમા માગો છો? તમે કોણ છો ? હું ઓળખતી નથી!"

"બહેન, હું પાપીનો પાપી છું, મેં તમારો મહા અપરાધ કર્યો છે. હું ક્ષમાને પાત્ર નથી પણ માગું છું."

"શો અપરાધ ? હું કાંઈ જાણતી નથી તમે મારો શો અપરાધ કર્યો છે ?"

"બહેન, શું કહું ! મારી જીભ નથી ઉપડતી. નિર્દોષને દોષિત કરે-

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] *

[illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] મીઠી શીતલ [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે—[illegible].
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] કવિતા [illegible] [illegible];
[illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે—મુજ૦
[illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible];
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible]. મુજ૦
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] રે;
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે.—મુજ૦
[illegible] [illegible] બેઠી,
હવે નથી [illegible] [illegible] રે;
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] રે.—મુજ૦

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

* [illegible].

મોત થયું ઉત્તમ આવ્યું એમ અનેક જનોના મુખમાંથી નીકળ્યું આવું મોત ભાગ્યશાળી કે ધર્મિષ્ઠ જનોનેજ આવે છે એમ સઘળું કહેવા લાગ્યા. રામકોર શેઠાણીની ખૂબ સારી વખણાઈ. તેમના ગુણો લાખ્યા. કોઈ તેમનામાં હતાજ નહી. દૃઢ ભક્તિએ, તેમના અંતઃકરણની પવિત્રતાએ, અને તેમના ચિત્તની શુદ્ધિએ તેમના આત્માને શાંતિ આપી. પૂર્વજન્મના શુભ સંસ્કારે અને આ જન્મના તેમના ધર્મનીતિના શુભ વિચારો તથા આચારોએ તેમને પુનર્જન્મથી મુક્ત કર્યા. તે તો મોક્ષ ગતિને પામ્યાં. તેમનાં રૂડાં કૃત્યો, તેમની રૂડી નીતિ અને ભલાં આચરણોનાં શુભ ફળો મળ્યાં.

રામકોર શેઠાણીનું દૃષ્ટાંત સ્ત્રીમંડળને બોધક છે. તેમના સદ્ગુણો, તેમની દૃઢતા અને ગંભીરતા, તેમની સદ્વૃત્તિ અને તેમના સદ્આચરણ, તેમની શ્રીધર્મગ્રંથ માટેની કાળજી અને શ્રીમત અને પવિત્ર અંતઃકરણે પ્રાપ્ત થયલી ઈશ્વર ભક્તિનાં [illegible] એ સઘળું જન માત્રને લક્ષમાં લેવા જેવું છે, એટલુંજ નહીં પણ અવલંબન કરવા જેવું કે અનુકરણ કરવા જેવું છે. આવી સદ્ગુણી પ્રેમદાના [illegible] સુખી ન થાય ?

રામકોર શેઠાણી [illegible] હતા. નાની વયમાં સ્વર્ગવાસ કરીને બે બાળકોને [illegible] શેઠાણીના આત્માનું તો કલ્યાણ થઈ ગયું. [illegible] હતા. [illegible] મરણ સન્મુખ [illegible] હતાં. પ્રથમથી [illegible] નહીં હતા. પોતે તો [illegible] એમના મરણથી [illegible] થયું એમ [illegible] "[illegible] થાય તે સદા સારાનેજ માટે". [illegible] નહીં હતું. [illegible] અને [illegible] નહીં, [illegible]

વામાં નહોતું આવતું. પણ રામકોર શેઠાણીના મરણ પછી કોઈનો અંકુશ માથે રહ્યો નહીં. અંકુશ વિના બાળક જરૂર બગડે. એટલુંજ નહીં પણ મનુષ્ય કે જનાવર સર્વને માથે અંકુશની જરૂર તો ખરીજ. હાથી જેવું બળવાન જનાવર અંકુશથી વશ થઈ જાય છે. આથી માટે કહ્યું છે કે બાળપણમાં માતાપિતાના અંકુશ તળે તેઓએ રહેવું, યુવાવસ્થામાં પતિના અંકુશ તળે રહેવું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રોના અંકુશ તળે રહેવું તે સિદ્ધાંત બારીક નજરે જોતાં અતિ ઉપયોગી લાગે છે. સ્વચ્છંદી રીતે નિરંકુશિતપણે વર્તવાથી કદી પણ સારૂ પરિણામ આવેલું જોવામાં આવતું નથી. તેમજ ફગુણીદાસ જેવું બન્યું માતાના મરણથી અને નરસીઓ દૂર હોવાથી તેને સ્વચ્છંદી રીતે ચાલવા માંડ્યું. શાળામાં જાય પણ ભણવા ઉપર ધ્યાન નહીં. શિક્ષક શિખવવા આવે પણ શીખવા ઉપર લક્ષ નહીં. પ્રાણલાલ કરીને એક પોતાના વંશના છોકરા સાથે હમેશાં રહે. સારાં સારાં કપડાં પહેરે, ઉંચી બની ફરે અને ખાવા પીવા તથા રમત ગમતમાં દિવસ કહાડે.

પૈસાવાળાને સહુ કોઈ છોકરી આપવા જાય હાલની રૂઢી પ્રમાણે વિવાહ કરતી વેળા બબ્બા મળવાનું કોઈ પૂછતું નથી. છોકરાના સારા નરસા ગુણો અવગુણો જાણવાની કે જોવાની પરવા કરનારા થોડા હોય છે. "પંદર લાખની મિલકતની માલીક છોકરી માલિક થશે, રાજમહાલમાંથી બોલશે, પહેરશે ઓઢશે, ખાશે પીશે, મ[illegible] દરબાર ભરશે, એમજ કરશે" એવી જાતનો ઉમળકો છોકરીના માબાપને આ ઠેકાણા સબંધમાં થાય એ બનવું અસંભવ નથી. સુપ્રસિદ્ધ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના દીધેલા શીખની ટેકરી ઉપર લક્ષ આપવાને કોણ દરકાર કરે છે?

અક્કવિદ્યા અનુભવ વચન, અહંકાર અવિચાર;
ઉત્તમ કૂળ તો ઉંચ છે, જે ઘેર સુખી ભરથાર,

ફગુણીદાસ ઉંચે વળ્યા ભારે [illegible] [illegible] જોઈ તેમનો [illegible] અનુકુળ [illegible] [illegible] [illegible]. પણ તે [illegible] પોતાના એકના એક પુત્ર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

શેઠે તે વાંચવાનો પરિશ્રમ લીધો નહી, તેમજ તે ચીઠીઓમાં આના આંકડા લખ્યા છે કે નહી તે જોવાને પણ રણછોડદાસ શેઠે વાંભી વિચાર્યું નહી. પાંચ ચીઠીઓ ઉપર સહી કરી પ્રાણલાલના હાથમાં આપી અને કહ્યું. "પ્રાણલાલ ચાલો."

પ્રાણલાલે ચીઠીઓ મારવાડીને આપી અને જણાવ્યું કે "રૂપીઆ કાલે સવારે આવીને લઈ જઈશ."

"વારૂ! શેઠજી, તૈયાર છે." પન્નાએ નરમાસથી ઉત્તર આપ્યો. બંને મિત્રો ઉઠ્યા, ચાલ્યા, પાછા ગાડીમાં બેઠા અને વાલકેશ્વર તરફનો રસ્તો લીધો.

મારવાડીએ ચીઠીઓ ઉપરની સહીઓ, ફરી ફરીને કાગળને આડો અવળો કરી કેટલોક વખત સુધી જોયાં કરી. પછી પેટીમાં મૂકી. આ પાંચ ચીઠીઓમાં બે બારસો પચાસની દરેક હતી, એક સાડી સાતસોની હતી અને બે સાડાસતરસોની દરેક હતી. જુમલે રૂપીઆ ૬૭૫૦ની ચીઠીઓ ઉપર ચાર હજાર પાંચસો રણછોડદાસ શેઠને ધીર્યા. વ્યાજ વધારે નહી હતું, ઘણા લોકો મહિને દશ સાત કે પાંચ ટકા આપે છે. પણ શેઠનું કામ માટે વ્યાજ માત્ર ત્રણ ટકા દર મહિને દર સેંકડે ચડવા લાગ્યું. રૂપીઆ ૬૭૫૦ ની જુદી જુદી ચીઠીઓ લેવાનું કારણ કે મુંબઇની સ્માલકાજ કોર્ટમાં બે હજારની ઉપરના દાવા સાંભળવામાં આવતા નથી તેથી હાઇકોર્ટમાં જઈ ખરચના ભારે ખાડામાં ઉતરવું પડે. તેમજ આ ચીઠીઓમાં બીજી એક કરામત એ હતી કે પોતે પાને મનુ હતું. તારીખ માસ કે વરસ મજેજ નહીં. ફક્ત કાગળના નીચેના ભાગમાં ટીકીટ લગાડી સહીઓ લીધી હતી. કારણ કે રણછોડદાસ શેઠની ઉમ્મર તે વેળાએ નાની હોવાથી કાયદાનો બાધ આવતો હતો. ટુંકમાં રણછોડદાસ શેઠે પોતે પાને મનુ કર્યું. મારવાડી જેવી પહોંચેલી જાત બીજી ભાગ્યેજ હશે. યુરોપના યાહુદીઓની ઉપમા તેઓને આપવામાં આવે છે તે ખોટું નથી. કરાસરમાં પૂરા તે સાપે જાતીના પણ જમરાછે. દીવાળીઆ માણસોને અ-

તો ચાર હજારની પેટી સાથે આપવાનું ભગાડું ગર્યું ! એ વાત છે. નરેશી નથ કાપે કાંઈ મારું ન ચોરે. સાહેબ, કેમ ઉચાટમાં આ સરતા હુચે? "

"માણસ લેવા મોકલ્યો છે. હજુ આવ્યો નથી. સાંજના આવે કેમ ! જોઈએ તો નગારી લો ! " રણછોડદાસે હસતાં હસતાં કહ્યું.

"ના શેઠ, તીએ તેમ નથી. ગણુ વાગે વખણ ન વહેંચાઈ તો મારો જન્મનો રોટલો જાય. મળાય ત્યારે તો કોઈ સારો હાથ ન ઝીલે."

જગજીવન જરા ગભરાયો તેના ચહેરાપર કચાશ ન આવ્યું કે શેઠ ખર કહે છે કે મશ્કરી કરે છે. ચાર તો વાગી ગયા. એક મિનિટ જાય ને તેને મન એક દિવસ જેવી લાગે. રણછોડદાસ શેઠ પાસે રૂપીઆ તો હતા. પણ જગજીવનનું મન જોતા હતા. તે સમજ્યા કે જગજીવન મૂંઝાયો. તેનું મોંઢું ઉતરી ગયેલું દેખાયું, તથા ચિંતાએ તેના મનમાં [illegible] કરેલ નજરે પડ્યો એટલે હસીને કહ્યું.—

" જગજીવનદાસ, ચિંતા ના માટે કરોછો ! રૂપીઆ તૈયાર છે. [illegible]

" [illegible] હું તો જાણતો હતો. પણ શેઠ આપ તો [illegible] છો, પણ હવારી તો [illegible] મન હલકું થાય ને [illegible] જાય, [illegible] "

એમ [illegible] જગજીવન [illegible] મશ્કરી [illegible] જને કહ્યું

" [illegible] શેઠ, [illegible] "

" [illegible] જગજીવનદાસ. [illegible] નથી. [illegible]

[illegible]

જગજીવન [illegible]

[illegible]

સુમારે ગાડી જોડાવી; રણછોડદાસે એકલા બેસી પ્રરેલ તરફ કુચ કરી. વાડી શોધવી પડે એમ હતી નહીં. ઘણીવાર જવું આવવું થયલું. વાડી પણ સારી હતી. એક મોટા કુટુંબને રહેવા લાયક હતી. તેમ ઝાડ પાનની રચના પણ ઠીક કરી હતી. બંગલાના પહેલા માળપર આગલા ભાગમાં મોટો ઝરૂખો હતો. તેમાં તરૂણ અને વૃદ્ધ વાતે વળગ્યા. જગા એવી એકાંત હતી કે ચાર કાનેથી પાંચમા કાને વાત જવા ન પામે.

"કેમ ભાઇ, હમણાં કંઇ દેખાતા નથી? બહેન તો પરમ દિવસે ઘેર આવ્યાં હતાં." ઈશ્વરદાસે કહ્યું.

"હા અહીં ને અહીંજ છું."

"ભણવાનો અભ્યાસ કેમ ચાલે છે?"

"હા, થોડું થોડું ઘેર વાંચું છું."

"પણ તમે આ પ્રમાણે ભણવાનું છોડી દીધું એ સારૂં ન કર્યું. તમને બધી વાતની સગવડ છે. કોઈ વાતની બીજી કાળજી નથી તથા શિક્ષક વગેરે સર્વ સાધન અનુકૂળ છતાં તમે જ્યારે ન ભણો ત્યારે ભવિષ્યમાં તમને કેટલું વિમાસણ કરવું પડશે? તેનો તમે વિચાર કરો."

"હજુ મેં મૂકી દીધું નથી. અભ્યાસ ચાલે છે."

"પણ મેં સાંભળ્યું છે કે તમે નોટનો સટ્ટો કરોછો. શું એ ખરી વાત છે?"

"ના હું નથી કરતો."

"સાચું કહેવાને તમને કંઈ હરકત છે? અને હરકત હોય તો પણ સાચુ કહેવામાંજ ફાયદો છે. માટે ખરેખરૂં કહો."

રણછોડદાસે જવાબ ન આપ્યો.

"વળી એમ પણ મેં સાંભળ્યું છે" ઈશ્વરદાસે કહ્યું "કે તમે સટ્ટો કરોછો એટલુંજ નહીં પણ ગયા મહિનામાં તમને મોટી રકમની ખોટ આવી તેના રૂપીઆ આપવા તમે એક મારવાડીના રૂપીઆ ભારે વ્યાજે કહાડ્યા છે, અને તેની ચીઠીઓ લખી આપી છે."

"આ બધી વાત ખરી નથી." જરા શરમાઈને રણછોડદાસે ઉત્તર આપ્યો.

"હજુ પણ શું કરવાને જુઠું બોલો છો અને વાત છુપાવો છો! સાચું કહી દો. તમે રામદાસ શેઠના દીકરા! તમારી આબરૂ કેવી! તમારું ખાનદાન કેવું! તમારા બાપે જે આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે તે તમારે જાળવી રાખવી જોઈએ. વાત ઘણે ઠેકાણેથી મારા કાને આવી અને તમે ખોટી કહો છો એ કેમ મનાય!

"પણ તમને એ વાત કોણે કહી!"

"અમે તેણે કહી હોય. મેં સાંભળ્યું એટલે તમારા હિતને માટે મને કહેવું વાજબી લાગ્યું માટે મેં તમને બોલાવ્યા છે. તમે ઉમ્મર લાયક થયા એટલે તમને વધુ દબાવીને કહેવું ઠીક ન લાગે. પણ તમારે પોતાને એ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ. સંગત પણ સારી રાખવી જોઈએ. સારા માણસના તમે પુત્ર છો, અને આ પ્રમાણે આજથી આડે માર્ગે ઉતરશો એવું કરો તો ભવિષ્યમાં પરિણામ કેવું આવે તેની રચના તમેજ કરો."

"પણ મારે કોઈની ખરાબ સંગત નથી."

"હું એમ કહેતો નથી કે તમારો ફલાણો માનતી સારો છે કે ખરાબ છે, હું તો સાધારણ વાત કરૂં છું કે તમારા જેવાએ તો હમેશાં સારી જ લક્ષમાં રહેવું જોઈએ, કે પોતાના વડીલની આબરૂને હાની ન પહોંચે. થોડા દિવસ પછી તમારા હાથમાં તમારી મોટી રકમ આવશે એની સારી રીતે સાચવીને વ્યવસ્થા કરવી એ તમારે કામ જ. આમ તો સમજ હવે થોડા વખતનો છે તમારે માથે નથી બાપ કે નથી મા. તમારી ઉપર કોઈનો અંકુશ નથી માટે તમારે બહુજ ઠંડા મગજથી વર્તવું જોઈએ. વખત આજનો ખરાબ છે બધે ઉપર ઘણા ભમતા ફરે છે કે તમારી મિત્રાચારી કરવા આવશે પણ એ ... "હાજી" "હાજી" કરી પણ ફરે, માલુમ થશે તેમ ... અને વિચાર કરજો. તમે સમજુ છો વધારે હું કહેતું."

ઈશ્વરદાસે આ પ્રમાણે નરમ શબ્દોમાં ડામ દેવાનું ડહાપણ ભર્યું વિચાર્યું. રણછોડદાસ આ શિખામણ સાંભળતી વખતે ઉત્તર ન આપતાં જમીન સામુંજ જોઈ રહ્યા. મનમાં તો કહેતા હતા કે, "આ શું કરતા ડહાપણ કરે છો! મારા ખાનગી કામમાં વચ્ચે પડવાનો એમનો શો હક છે? હું મારે ચાહેમો કરીશ એ મને કોણ પૂછનાર?" પણ મેં ફાડી ઉત્તર આપવાને હિમ્મત ન ચાલી. તેથી મોંડું બંધ રાખી સાંભળ્યાંજ કર્યું. છેવટે જોયું કે પાણીથી પથ્થર ભીંજે તેમ નથી એટલે ઈશ્વરદાસે વાત ટુંકી કરી. અને બીજા થોડા શબ્દો શિખામણના કહ્યા. પછી તરુણ અને વૃદ્ધ છુટા પડ્યા. રણછોડદાસ ગાડીમાં બેઠા અને ચાલ્યા. પણ ઈશ્વરદાસ થોડી મિનિટ બારીએ ઉભા રહ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે "રણછોડદાસ કશુંએ નથી થતો પણ સટ્ટો કરે છે. રૂપીઆ મરવાડીના ફક્ત છે. પ્રાણલાલની સોબતે ખરાબ થશે એ વાત નકી છે. આપણે શું કરીએ! કહેવું ઘટે તે કહ્યું. આજકાલનાં છોકરા કોનનું કહ્યું માને છે? ફાવે તેમ અને ઉદ્ધતાઈથી ચાલે છે. માથે માબાપ હોય તો પણ તેજ રસ્તામાં પડે છે, સટ્ટા તથા એવાજ ખોટા ધંધામાં ખરાબ થય છે અને કુપંથમાં રહે છે તો આ માબાપ વગરનો છોકરો ખરાબ થાય એમાં શું નવાઈ? એ માનવાનો નથી. મોંઢેથી જવાબ નથી આપ્યો પણ તેનું મન પર [illegible] આવ્યું [illegible] કહ્યામાં પણ માલ નહિ. ખરેખર પૈસાજ છોકરાઓને મગરૂર કરનારા છે. અને તેજ તેઓના એક પૈસા ભરના ગજુની ગરજ સારે છે [illegible] એ તો જાહેર મારો વિદ્યાભ્યાસ કરી, પૈસા [illegible] વગરેથી તેમાં વધારો કરી, [illegible] પરોપકારના અને દેશના [illegible] ખરચવો જોઈએ. તેને બદલે આજે કેટલીક રીતે [illegible]. મને તો લાગે છે કે રણછોડદાસનું ભવિષ્ય [illegible], [illegible] સહે, તેને સુઝ્યો છે અને સાથે પ્રાણલાલ જેવાને. [illegible] હજુ કુછે સારશો જણાતો નથી પણ પેન. હાથમાં [illegible] રસ્તા એને સુઝવાના અને તે દેખાડનારા પણ ઘણા મળવાના. ઈશ્વર કરે તે ખરૂં.

ચાંદીનાં પડીઆળો, ચાંદી સોનાની કે વખતે હીરાની જડીત સાંકળીઓ સાથે લટકાવી, તકીઆને અઢેલી કે વખતે તકીઆ હાથમાં લઈ કે પગ નીચે રાખી બેઠા હતા. ઠુમરી, ગજલ, ગરબા, રેખતા, ખમાચ, ધ્રુપદ કે પદની ધુમ મચી રહેતી. ત્રણ ચારને સુમારે ગાવાનું ખલાસ થયું. પછી હાસ્યવિનોદ અને મજાક ઠઠ્ઠા ચાલ્યા. પછી કેટલાક શેઠને બંગલે સુતા અને કેટલાક પોતાને મુકામે ગયા. આખો દિવસ રમતગમત, મોજશોખ અને આનંદમાં ગાળ્યો.

આજે બીજા દિવસની સવાર પડી. રણછોડદાસ ઉઠયા. મનમાં વિચાર ઉપર વિચાર આવવા લાગ્યા. પોતાના પિતાના વશિયતનામાની નકલ તીજોરીમાં હતી તે કહાડી. મૂળ નકલ તો ત્રસ્ટીઓના કબજામાં હતી. નકલ કહાડીને વાંચવા લાગ્યા. તેમાં એક કલમ એવી હતી કે "મારો પુત્ર રણછોડદાસ જે આજે આશરે ચાર વર્ષની ઉમ્મરનો છે તે ઉમ્મરમાં આવેથી એટલે તેની ઉમ્મર અરાઢ વર્ષની થએ મારી સઘળી મિલકત મારા ત્રસ્ટીઓએ તેને કોઈપણ પ્રકારનો વાંધો લીધા વગર સોપી દેવી." આ કલમ ઉપર રણછોડદાસ શેઠ વારંવાર નજર ફેરવવા લાગ્યા. આમ જુવે અને તેમ જુવે. ફરી ફરીને તેજ કલમ ઉપર આંખ ઠેરવે. તે કલમનો શબ્દે શબ્દ ચીપી ચીપીને વાંચ્યો. "અરાઢ વર્ષ પુરાં થયા, હવે મારી મિલકત મને શા માટે ન મળે." એટલું મનમાં બોલી, ઉઠી, ઘોડાવાળાને ગાડી તાકીદથી જોડવાનો હુકમ કરી, પોતે પગમા મોજા ચડાવી, કાળો ઊંચા મરીનાનો કોટ પહેરી અને માથે પાઘડી મુકી, ચેકના બુટ ચડાવી, હાથમાં ઝીણી સરખી ઇંગ્લીશ લાકડી લેઈ શેઠ નીચે ઉતર્યા, ગાડીમા બેઠા અને ઘોડાની લગામ પોતાનાજ હાથમાં લેઈ ગાડી ચલાવી

મેશર્સ કમળાશંકર અને મેકફર્સન નામના હાઈકોર્ટના વકીલોની પેઢીએ મુંબઈમાં ઘણાં વરસ થયાં સારી વિખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમની ઑફીસમાં મોટા મોટા કારભારીઓ અને મુત્સદીઓ તથા ટેબલોની હારની હાર ઉપર બેઠેલા કારકુનોની સખ્યા મોટી હતી. અને તે ટેબલો ઉપર ચોપડા

"આ [illegible] !"

"[illegible]"

"[illegible] નહીં [illegible]."

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible] નહીં [illegible]."

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

[illegible] આવ્યા. [illegible] અને [illegible] કમળાશંકરની [illegible].

ડૉ. કમળાશંકર [illegible]

અથવા તેમના વકીલ તરીકે અમોને સોંપી કાયદાસરની પહોંચ લેઈ જવી.
૨૭-૪-૧૯××
લી. તમારા મેરકો,
કમળાશંકર અને મેકફર્સન.
વકીલો.

આ ચીઠીની જુદીજુદી નકલો ત્રણે ત્રસ્ટીઓને પહોંચાડવામાં આવી. તેઓને તે મળતાં ત્રણે ત્રસ્ટીઓ સાથે મળ્યા. વિચાર કર્યો કે "રણછોડદાસ સટ્ટામાં પડયો છે. તેનો જીવ તેને હાથ નથી. પ્રાણલાલ જેવા માણસની સોબત છે. ખરાબ સંગતે ચઢી આગળ જતાં ભવિષ્યમાં કુમાર્ગે દોરાઈ દોલત ધુળધાણી કરી નાંખશે એવાં ચિન્હો દેખાય છે તોપણ હાલમાં અદ્યાપિ સુધી તેમનાં આચરણ એવાં નથી કે જેથી આપણે તેમની સામે થઇએ. પણ કદાચ તેમની ચાલચલગ્ગુ ખરાબ પણ હોય, કુછંદે ચઢી ગયા હોય તો પણ વીલમાં કંઈ એવી કલમ નથી કે જેથી તેમને મિલકત સોંપવામાં વાંધો લેઈ શકાય. વિશેષ દુનીઆનો રંગ ઓરજ છે. કોઈ કંઈ બોલે ને કોઈ કંઈ કહે. કોઈ કહેશે કે દોલત પચાવી પડવી છે અને છોકરાને ભીખારી બનાવવો છે, માટે આવી રીતે સામા થઈ લડે છે. આપણે વિના કારણે એવું આળ માથે શામાટે વહોરી લેવું ? આ વખત જુદો છે. દુનીઆની વાણી વિચિત્ર છે. તેને નથી ઢંગ કે ધડો. તે વાણી વિલક્ષણ છે. તેનો રંગ તરેહવાર છે, તેનુ કામ ચમત્કારિક છે. વાંધો લેવા જતાં જગતની બત્રીશીએ ચઢીશું. માટે તેમ કરવુ ડહાપણ ભર્યું નથી" એમ વિચારી આવેલી ચીઠીનો જવાબ નીચે પ્રમાણે પોતાના વકીલો મારફતે મોકલ્યો.

મેસર્સ કમળાશંકર અને મેકફર્સન.
તે શેઠ રણછોડદાસ રામદાસના
વકીલો જોગ. મુંબઇ.

સાહેબો.

તમારો તા. ૨૮-૪-૧૯×× નો કાગળ મેસર્સ ઈશ્વરદાસ, કેશવદાસ અને રંગીલદાસ જેઓ મરનાર સા. રામદાસ નાથાભાઇની

ચોથે દિવસે આ જવાબ ફરી વળ્યો. રણછોડદાસ તો ફક રાહ જોઈ રહ્યા હતા. ત્રણ દિવસ ગયા તે ત્રણ ભવ જવાબ જાણીને ખુશી થયા. મનમાં બોલ્યા કે "હવે મિલકત વાંધો નહી આવે. પણ એક બે દિવસનું કામ નથી. મહિનો બે મ જોઇએ." રોજ વકીલોને ત્યાં ધક્કા ખાવા માંડ્યા. ટાંટીઆ તોડ્યા વકીલોને ત્યાં કંઈ કામ થવાની આશા રાખવીજ નહીં. હિસાબો તપાસવાના, મિલકતની નોંધો કરવાની તથા કોરટ હજુર રજુ કરવાને સઘળું કામ તૈયાર કરવાનું તેથી વખત તો લાગેજ. રણછોડદાસ શેઠે પૈસા ખરચવામાં પાછા વળીને જોયુંજ નહીં, એટલે કામ વિજળીની ઝડપથી ચાલ્યું. સઘળું તપાસી લીધું. કાગળો તૈયાર થયે કોરટમાં રજુ કરવામાં આવ્યા. ત્રટીઓ મોકળા થયા. રણછોડદાસ શેઠે સઘળી મિલકતનો કબજો લીધો. કોરટ તરફથી ધારા પ્રમાણે "પવર" મળ્યો. વકીલોને તડાકો ઠીક પડ્યો. તીજોરી તર એટલે બીલ કરવામાં વકીલો પાછું વાળીને જુવેજ શું કરવા! અને લાખોનો વારસો મળ્યો, ત્યાં પછી બીલ તપાસવાની શેઠને જરૂર શી રહી કે તસ્દી લે. બીલમાં લખ્યા કરતાં પાંચ વધારે આપ્યા. કારભારીઓને પણ ઇનામ ઠીક આપ્યું. રૂપીઆ દસ બાર હજારને આશરે ખરચમાં ઉપડ્યા અને પંદર લાખની મિલકતનો "પવર" લેવાને કોર્ટની મોટી રકમની ફી ભરવામાં આવી તે તો જુદી. રણછોડદાસ શેઠનું કામ હવે વધ્યું.

પ્રકરણ ૮ મું.

"સો રૂપીએ, સવાશેર દારૂની કેફ હોય છે." એ કહેવત ખોટી નથી. પૈસો કેવો પદાર્થ છે! તેનો પ્રકાર ઓરજ છે, તેનું બળ અદ્ભૂત છે, તેની શક્તિ બળવાન્ છે, તેનું તેજ સદા પ્રકાશમાન છે, તેની પ્રભુતા વિચીત્ર મનાય છે. વૃદ્ધને યુવાન બનાવે, અજ્ઞાનીને જ્ઞાનીમાં ખપાવે,

લાગ્યા. રણછોડદાસ શેઠના આચારો અને વિચારો હવે બદલાવા માંડ્યા.

પ્રાણલાલ પાકો માણસ હતો. નીચ અને સ્વાર્થી હતો. ઠરેલો અને લોભી હતો. ધર્મ અધર્મનો તેને વિચાર નહીં હતો. પાપ પુન્ય તે સમજતો નહીં. અને ઈશ્વર છેજ ક્યાં એવું એના મનમાં હોવાથી પુનઃ જન્મ લેઈ પાપ પુન્યનાં ફળ ભોગવવાં પડશે એ વાત એના લક્ષમાં શાની હોય! ખાવું, પીવું અને મોજ મઝા ભોગવવી એજ આ જન્મ ધર્યાનું સાર્થક અને સાફલ્ય હોય એમ માનતો હતો. આવા વિચાર અને પ્રકૃતિવાળો માણસ જગત્‌માં શું પાપ ન કરે તેનો વિચાર થાયજ કેમ! તેણે જાણ્યું કે બીલ્લુ હાથ આવ્યો છે, સોનાની ચકલી મળી છે, તથા સીધિ પણ લાયક છે, માટે તેનો લાભ જરૂર લેઈ લેવો. બે પૈસા હાથ મારી એકઠા કરી પોતાનું ઘર તાજું કરવાના અને જગત્‌માં કહેવાનું અને મનાનું-દુઃખ ભર્યું જુઠુંસુખ ભોગવવાની લલુતાના વિચારમાં અને તે મેળવવાના દાવ-પેચમાં તે રમવા લાગ્યો. રણછોડદાસ શેઠની પ્રાણલાલ ઉપર પૂર્ણ મહેરબાની હતી. પ્રાણલાલ કહે તે પ્રમાણે બને અને ધારે તે પ્રમાણે થાય. હવે તો તે દીવાન બન્યો. નાણાના વહિવટની સઘળી સત્તા આ દીવાને પોતાના હાથમાં રાખી અને રણછોડદાસ શેઠને પોતાના હાથમાં રમકડાની પેઠે રમાડી પોતાનું કામ કઢાડી લેવાના પ્રપંચમાં અનેક ખેલ ખેલવા લાગ્યો. રણછોડદાસ શેઠ, સ્વભાવે ઓલીઆ અને વિશ્વાસુ હોવાથી પ્રાણલાલ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી પોતાનો મિત્ર માનતા હતા. તે ગેરવાજબી રીતે એક પૈ પણ બગાડશે નહીં અથવા ખાઇ જશે નહીં એવી તેમની ખાતરી હતી. દરેક કામ પ્રાણલાલની સલાહથી થતું હતું. તેના વિના એક ડગલું પણ ભરાતું નહીં. તેને પૂછ્યા વિના પાણી પણ પીવાતું નહીં. જ્યાં જાય ત્યાં બન્ને સાથે. પ્રાણલાલના ઘર ખરચને માટે શેઠ મહિને સાડીત્રણસો રૂપીઆ આપવા લાગ્યા તથા રહેવાને માટે પોતાના એકાદ ઘરમાં વગર-ભાડે જમા કઢાડી આપી. રણછોડદાસ શેઠ યુવાવસ્થામાં હોવાથી માનના બહુ ભૂખ્યા હતા. પૈસો પાસે આવતાં તરેહવાર

પ્રમાણે રામદાસ શેઠની તથા રામકોર શેઠાણીની મર્યુકિયાના તથા પુત્ર પુત્રીના લમાદિ ખરચો ત્રસ્ટીઓએ કર્યાં હતા. દેવકોરને સારી રકમ પહેરામણીમાં આપી હતી. તથા તે મિલકતના વહિવટને લગતો ખરચ તથા રામકોર શેઠાણિને મજની મહિનાની પાંચસે પ્રમાણેની રકમ એ સઘળું બાદ કરતાં બાકી જે રકમ રહી તે બાર લાખ સાડત્રીસ હજાર અને ત્રણસોની હતી. રામદાસ શેઠનું મન દાનધર્મ કરવા ઉપર વધારે હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પંચ્યાસી હજાર રૂપીઆ ધર્મનાં કામ માટે કહાડયા, એટલુંજ નહીં પણ તે ઉપરાંત તે બે લાખ રૂપીઆની એક મોટી રકમ ધર્મના કામ માટે પોતાના વસિયતનામામાં જુદી કહાડી હતી. આ રકમ કેવી રીતે ખરચવી તે બાબત વસિયતનામામાં લખ્યું હતું કે "ગરીબ, નાચાર બાળકોને માટે એક આશ્રમસ્થાન સ્થાપવું અને તેમાં માબાપ વગરનાં છોકરાંઓને કોઈપણ જાતને હુન્નર શિખવવો કે જેથી ભવિષ્યમાં પ્રમાણિકપણે જાતમહેનતથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે. અને તે શિખતાં સુધીનો ખાવાપીવા, કપડાંલત્તાં વગેરેનો સઘળો ખરચ તેઓને તે રકમના વ્યાજમાંથી આપવો." રામદાસ શેઠની ઇચ્છા પ્રમાણે ત્રસ્ટીઓએ એક સારૂ હવાવાળું નીચી બાંધણીનું મકાન બંધાવી તે ઉપર બાસેઠ હજાર ખરચ્યા હતા તથા બાકીની રકમના વ્યાજમાંથી તેનો નિભાવ થતો હતો. તે સ્થાનનું નામ "શેઠ રામદાસ નાથાભાઈ અનાથ આશ્રમ અને વિદ્યાલય" રાખવામાં આવ્યું હતું. સ્થાન બહુ ઉત્તમ બનાવ્યું. જો કે નકશી કામ વિશેષ નહીં હતું તોપણ તે બેઠા ઘાટનું, વિશાળ, જોઇતી સગવડતાવાળું અને હવાવાળું રમણ્ય ધામ હતું. એક લાખ અને આડતીસ હજાર તથા તેમાં વ્યાજની વધેલી રકમ મળી એક લાખને સત્તાસી હજાર થયા હતા. તેના વ્યાજમાંથી સો શિખતા બાળકોને માટે ખાવાપીવાનો, તેઓને શિખવવા માટે રાખેલા શિક્ષકોના પગાર આપવાનો, છોકરાંઓને પુસ્તકો આપવાનો તથા એને લગતો સર્વ ખરચ કરવામાં આવતો હતો. આ આશ્રમસ્થાન તથા વિદ્યાલય અતિ ઉપયોગી થઈ પડયું હતું. તે-

માંથી ઘણા વિદ્યાર્થિઓ અભ્યાસ કરી આબરૂ ભરેલી રીતે પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવી પોતે શિખેલા હુન્નરના બળે પોતાના દેશને પણ લાભકારી થઈ પડયા હતા. તેમજ તે ખાતાની વ્યવસ્થા પણ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતી હતી. રામદાસ શેઠે પોતાની સકમાઈની મિલકત-માંથી ધર્મ કામમાં પૈસાનો જે સદ્‌ઉપયોગ કર્યો તે મહા પુન્યનું કામ કર્યું હતું. અને તેટલોજ પૈસો ખરા ધર્મના કામમાં વપરાયાથી ઉગી નીકળ્યો હતો. કાનદાસ મહેતાની ભલાઈનો કંઇ પાર નહીં હતો.

જ્યારે રણછોડદાસ શેઠને સર્વ મિલકત સ્વાધીન કરવામાં આવી તે વખતે તેનો વહિવટ કાનદાસ મહેતાના હાથમાં હતો. આ સમયે કા-નદાસ મહેતાએ દિર્ઘદૃષ્ટિ દોડાવી સારી સમયસૂચકતા વાપરી, કારણ કે રણછોડદાસ શેઠ જેવા પાસે નોકરી કરવાને પાત્ર તે નહીં હતો. તે સમ-જતો હતો અને જાણતો હતો કે રામકોર શેઠાણીના પુત્ર ભવિષ્યમાં કેવા નીવડશે, તે વિષે અનુમાન કરી નિહાળી ખેદ પામતો. તે શેઠના હાથ નીચે નોકરી કરવાથી, પોતાનું પ્રમાણિકપણું, ટેક અને પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહેશે કે કેમ તે બાબત શંકાશીલ હતો, તેથી ત્ર્સ્ટીઓને પ્રથમથીજ વિનતિ કરી પોતાની બદલી કાનદાસ મહેતાએ "આશ્રમસ્થાન અને વિદ્યાલ-યમાં" કરાવી લીધી હતી. જ્યાં તે નિવૃત્તિથી, પ્રમાણિકપણે તે ધર્મખાતાની ઉન્નતિ માટે પુરતું લક્ષ આપી, કાળજીથી કામ કરી તેનો વહિવટ સારી રીતે ચાલે, તેમ કરવાને સદા મચ્યો રહેતો હતો. અને તેથીજ આ ધર્મ-ખાતું આવી ઉંચી હાલતમાં આવ્યું હતું. કાનદાસ મહેતો આવી રીતે પોતાને સોંપેલા કામમાં મંડયો રહેતો હતો એટલુંજ નહીં પણ રણછોડ-દાસ શેઠનું વર્તન દૂર રહી બારીકીથી અવલોકન કરતો હતો. અને જ્યારે જ્યારે તે વર્તન અયોગ્ય જોતો ત્યારે તેના મનને કલેશ થતો અને રામ-કોર શેઠાણી જેવાં ભલી માતાના આવાં સંતાન ન નીકળવાં જોઈએ એ વિચારી પરિતાપ કરતો. પણ શું કરે! એનો શો ઈલાજ! એની શ-ક્તા! એની કેટલી ગતિ! એની શી શક્તિ! તેમાં સમજુને સમજા

પાય, તેથી આખુઓને રહેવાને થાશીઓ જોઈએ એવી સમજ હતી. તેની કીમતની પંચાત આવી. "એક લાખને દશ હજારમાં એક રૂપીઓ પણ ઓછો નહીં" એવી રીતે તે જગાના માલિક એક પારસી ગૃહસ્થે ભડું ને જણાવી દીધું. આખરે ફેરફાર આંટાફેરા ખાતા ઘણી ઘણી મહેનતે એક લાખને બે હજાર નક્કી કર્યા. દલાલી એક આપાની અને ખરચ રણછોડદાસ શેઠને માથે અને બીજા આપાની વેચનાર આપે. શેઠનો દલાલ પ્રાણશંકર હતો એટલું જ નહીં પણ વેચનાર પારસી ગૃહસ્થને ત્યાં પણ દલાલ તરીકે પ્રાણશંકરજ હતા. બે આપાની દલાલી બે બે ટકા લેખે તેના ચાર હજાર થયા તે અને કીમતમાં રૂપીઆ સાત હજારનો વાંધો એકંદરે અગીઆર હજારની ગાંસડી પ્રાણશંકરને ઘેર જઈ પડી. પારસી સાથે તો પંચાણું હજારમાંજ જમા ઠરાવેલી. પ્રાણશંકરનો આ કેવો અને કેટલો પ્રપંચ! પૈસાને માટે પોતાનો શેઠ કહો કે મિત્ર કહો તેની સાથે પણ દગબાજી! તેની સાથે ઉચાપત! પેટ પૂરતો પગાર મળતાં છતાં અને મન માન્યું મહાશરાનું મળ્યા છતાં પણ પાપી પૈસાની લાલુપતાથી આવી દગબાજી! જે પોતાના માલિકને ઠગે, જે પોતાના અન્નદાતા સાથે દગો રમે અને પોતાના શેઠ સાથે પ્રપંચની બાજી ખેલે તે બીજાઓને ફસા નાખવાને પાછા વળીને કેમ જુવે! કેવો નીચ તેને સમજવો! ચાર હજાર દલાલી ઉપરાંત સાત હજારની રકમ મેળવવામાં જે વિશ્વાસઘાતનું કામ કર્યું એના જેવું પાપ બીજું ક્યાં શોધ્યું મળશે!

જમા લીધી. ખત પતર થયાં. દસ્તાવેજો ઉપર સહી પત્રો થઈ. વકીલોએ પોતાનું બીલ પણ કર્યું અને તે ચુકવી પણ અપાયું. જગાની માલિકી રણછોડદાસ શેઠની થઈ. રૂપીઆ તરતજ ગણી આપ્યા. રોકડા તો હતા નહીં પ્રોમેસરી નોટ વટાવવાની હતી. તેને વેચતાં કેટલીવાર? બે કલાકમાં નાણાં તૈયાર. રૂપીઆ અપાયા. બંગલો કેવો બાંધવો તેની ખટપટ ચાલી. ઇજનેરને બોલાવ્યો. મીસ્ત્રી આવ્યો. નકશા તૈયાર કરવામાં આવ્યા. કેટલાક મોટા બંગલાઓ રણછોડદાસ શેઠે નજરે જોઇ, એવી જાતનો

અને ફેશનનો બંધાવવાની જુક્તિ કરી કે તેની બરોબર કોઇ કરી ન શકે. બંગલો બાંધવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. કંટ્રાકટો ઉપરા ઉપરી જુદા જુદા કામના આપવામાં આવ્યા. પણ "સબમેં મેરા લગતા હૈ" એ કહેવત તો પ્રાણલાલને પ્રાણ સાથે વળગેલી. પ્રાણલાલનું કહ્યું ન માને તો કોઇનો સંઘ કાશીએ જાયજ નહીં. પ્રાણલાલને પૂછયા વિના પગલું પણ કોઇનાથી આગળ ના ભરાય. અને કોઇએ ભર્યું તો પત્તો શાનો લાગે! સઘળું કામ એનાજ ઉપર હતું, એ કહે તેમ થાય.

ચારેક મહિના પુરા ન થયા એટલામાં બંગલો લગભગ તૈયાર થવા આવ્યો. કામ ઘણી ઉતાવળથી ચલાવ્યું. તારીફ ઉપર તારીફ થવા લાગી. રણછોડદાસ શેઠ નવા બંગલામાં રહેવા જવાને બહુ આતુર બની ગયા હતા. એકાદ મહિનો વધુ ગયો એટલે બંગલો તૈયાર થઇ રહ્યો, તબેલાનું કામ પણ પૂરું થયું અને ચાકરો માણસોને માટે પણ બંધાઇ રહેવા આવી હતી. બંગલો તે બંગલો બન્યો. સગવડ સારી કરી. જગા મોટી હોવાથી એથીએ તેવી શોભા આવી ગઇ. શું ભવ્ય દીવાનખાનાં! શા વિશાળ ઓરડા! શું મોટું કરેલું ચિત્રકામ! પથ્થર જડેલા તે માત્ર આરસપહાણનાજ. તેમાં ચિત્રેલી ભાત અને તરેહ નવિનજ અને વિચીત્ર હતી. બહારનો દેખાવનો ભાગ સારો ઘાટીલો તથા જોવા લાયક હતો. સુંદર ઝરૂખાં, આગળના ભાગ ઉપર એવાં તો કઢાવ્યાં હતાં કે તેની શોભા અલૌકિક દેખાતી હતી, રચના સારી કરી હતી. તરેહવાર જાતના રંગ બે રંગી કાચ બારીઓ વગરેમાં એવા તો જડી રહ્યા હતા કે જાણે "આયના મહેલજ" ન બન્યો હોય! દીવાનખાનાં તથા ઓરડાઓમાં કરેલા ચાકસેટીઆ રંગમાં દીપતો નવી જાતના દીવાનો બનાવ ભારે ચિત્તાકર્ષક દેખાતો હતો. તેમજ તેમાં જુદેજુદે ઠેકાણે ગોઠવેલું ખીલારકામ, ચીનાઇ અને વિલાયતી સામાન એવો તો સુંદર જણાતો હતો કે તે સઘળું જોનારને પરમ આનંદ પમાડયા વગર રહેજ નહીં. હજારો લોકો તે જોવાને આવતાં તેની વિખ્યાતિ સારી પ્રસરી. બગલાની આગલા ભાગમાં તથા બાજુના ભાગમાં અતિ રમણ્ય

બાગ બગીચો હતો. તેમાં ગોઠવેલા જળ ફુવારા તદન નવિન જ હતા. તેનો દેખાવ અદ્ભુત હતો. તેની ગોઠવણ એવી તો સરસ કરી હતી કે તેનું પાણી પણ મોટા વિસ્તારમાં ઝરમર ઝરમર પડી રહ્યું હતું. ઉપરનો દરવાજો બેઠકનો હતો. પણ તે સારો નકશીદાર હતો. ટુંકમાં બંગલો એક નમુનાદાર બન્યો હતો અને તેના તરફ સહેજ નજર કરતાં જોનારને મનનું સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષણ થાય એવો હતો. તે તૈયાર કરવામાં પૈસો પાણીની પેઠે વાપર્યો હતો. બંગલાની જમીન ઉપર ખરચ આદી વગેરે મળીને એક લાખ ને દસ હજારને આશરે થયો હતો. ખાસ કામમાં પ-ખ્વાડે એક લાખ ને બાસઠ હજાર થયા, તથા પંચાવન હજારની કાચ, બીલોરકામ, કોચ, ખુરસીઓ, કબાટો વગેરે તરેહવાર જાતનાં રાચરચીલાં અને સરસામાન ઉપર ખરચવામાં આવી. એ રીતે કુલ ખરચ ત્રણ લાખ ને પચીસ હજારનો થયો.

રણછોડદાસ શેઠે બગલામાં મુકામ કર્યો. ગાડી ઘોડા તબેલામાં સારી સગવડથી સમાવા માંડ્યા. નોકરોને ચાલીમાં રહેવાની ગોઠવણ કરી. ભારે દમામ સાથ રણછોડદાસ શેઠ રહેવા લાગ્યા. બાગમાં ઘુમ ફુવારા ઉડે. ઝાડપાન સારાં ખીલ્યાં. શેઠના કેટલાએક મિત્રો ત્યાં પડ્યા પાથર્યા રહે. સાંજના ફરવા જાય ત્યારે બે કે ત્રણ જોડીઓ સાથે નીકળે. રાત્રે રોજ ભભકાદાર રોશની થાય. મિષ્ટાન ઉડે નાચ રંગ ચાલે. ગાન તાન ગમ્મત અને રમત ગમત થાય.

માણેક શેઠાણી સવારના પહોરનું નામ હતું. બહુજ ડાહી અને શાણી હતી. રણછોડદાસ શેઠની આ તેમના ઘરનો શણગાર અને શોભા હતી. ચંચળ હતી. દરેક વાત સહેજમાં સમજી જતી. વિદ્યાભ્યાસ પણ ઘણો કરેલો. આવે મોટે ઘેર આપવાની તેથી તેના બાપે સારો વખત નિશાળમાં રાખી અભ્યાસમાં સારો વધારો કરાવ્યો હતો. તેમજ તે સારી ગુણિયલ હતી. રીત ભાત, આપમે વગેરે સર્વ કામમાં વિવેકી હતી. શરીરે નાજુક હતી. મોંનો ચહેરો તેજદાર અને ગોરો હતો. આંખ ચંચળ અને મોટી પણ ગંભીર હતી. કપાળ

ફિક્કા હતું. છેક ફેનાળ થતા. તેની આખીએ રંગ જરૂ એવું નહીં હતો. તેનું ૧૫ વર્ષનું હતું. અને તેની પિતાશ્રી મોટી મોટ મજૂરમાં આવતી હતી, અને તેથી તે કૃષ્ણદાસ ઠીકની આબાદીથી મહેલ ઉતરી ગઈ હતી. તેઓ સ્નેહથી તેવો તેના મનો ભાવ નહીં હતો. [illegible] સામે પણ [illegible] પણ વાત કરવામાં આવે છે. અને ત્યારે પ્રેમને દૂર [illegible] આવે [illegible] સુખ [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

લાગ્યું કે "તું આવે છે કે હું આવું?" મોજ શોખ કેમ ભોગવવી, દમામમાં કેમ રહેવાય અને સંસારના કહેવાતા ક્ષણિક સુખનો સંપૂર્ણ ભોક્તા કેમ થવાય એજ ઝંખના, એજ તરંગો અને એજ વિચારો તેમના મનમાં ઘોળાતા હતા. બંગલો તો મન પસંદ થયો. ગાડી ઘોડાના ઠાઠમાઠમાં તો કંઈ બાકી રહી નહી. ખાવું પીવું અને મીજમાનીઓની મઝા ઉડી રહી હતી. પણ આટલાથી શું વળે? હજુ તો ઘણું કરવાનું શેઠને બાકી હતું.

માણેક શેઠાણી બહુ ભલાં, સમજુ અને વિવેકી હતાં. તેમજ વે દેખાવડાં હતાં. વસ્ત્રાભૂષણ સજી પર બહાર નીકળે ત્યારે કોઈ પણ રીતે રણછોડદાસ શેઠના ઘરને ઓછી શોભા આપે એવાં નહીં હતાં? પણ રાજાને ગમી તે રાણી. રણછોડદાસ શેઠનું મન માણેક શેઠાણી સાથે બરોબર ન મળ્યું. ચિત્તવૃત્તિ ઘરની બહાર ફરવા લાગી તેમાં પ્રાણલાલનો પ્રસંગ અને પ્રતાપ એટલે બાકી શું રહેવાનું? તેથી બહાર ફરવાની વિદ્યાનો પાઠ પ્રાણલાલ સારો ભણાવે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. વળી પાછો તે પૈસાનો લોભી, અને પાપી પૈસાનો લોભ ભારા પાપો પામે શું ન કરાવે? વળી રણછોડદાસ શેઠ ચંચળ વૃત્તિના જુવાન, અને પૈસે પૂરા એટલે પછી એ પાઠ શિખવાને તેમને વાર પણ શાની લાગે? પ્રાણલાલ કેવળ સ્વાર્થી તેથી રણછોડદાસ શેઠને કુછંદમાં નાંખવામાં તે પોતાનો લાભ જોતો હતો. "પૈસા પણ મારી ખાવાના મળશે અને મોજમઝા પણ ભોગવાશે." એવી નીચ અને મલીન ઇચ્છા તે ધરાવતો હતો. આ દુષ્ટ ધારણા, પાપી ઇચ્છા પાર પાડવાને તેણે રણછોડદાસ શેઠના પૂર્વ જન્મના એક ખરા શત્રુની ગરજ સારી. શેઠને ખાડામાં નાખ્યા. મિત્રનો અવતાર ધૂળ કર્યો. ધર્મથી ચલીત કર્યો, નીતિથી ભ્રષ્ટ બનાવ્યો, પવિત્રતાપર પાણી ફેરવ્યું. સુખસંસાર સુખમાં ભડકો સળગાવ્યો, પ્રતિષ્ઠા પર આમના ભગના અંગારા મૂક્યા, આબરૂના કાંકરા કર્યા, પૈસાને પગ કરાવ્યા અને ટુંકામાં એક એવું નીચ કામ કરાવ્યું કે જેથી રણછોડદાસ શેઠ દુનિઆમાંથી નીકળી ગયા.

રણછોડદાસ શેઠને પ્રાણલાલે એક નવરખીના નરકમાં નાંખ્યો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નની રાજમણી હતી. અને પ્રાણલાલે રણછોડદાસ શેઠને વગડાવાને લાયક વિચારી હતી તે તેજ વગડવા લાયક મહા તેજોમય કાંતીવાળી લાગ હતી. તેની સાથે તેની મા હતી. જે વયે વૃદ્ધ હતી. જેનાની મા ગરીબ હાલતમાં હતી. અને જેનાની ઉમ્મર નાની હોવાથી તે મોટી થતા સુધીમાં ઘર ખરચ ચલાવવા માટે પોતાની પાસેના દરદાગીના વેચી ખાવાની તેને ફરજ પડી હતી. જેનાનાં અંગ ઉપર સારા આભૂષણ કે દરદાગીના નહોતા, પણ તેનું કુદરતી સ્વરૂપ-કાંતિ-મહા તેજોમય હતું.

પ્રાણલાલનું ચિત્ત તો તે અપ્સરામાં ચોટયું હતું. રાતના ઘેર જઇ વિચાર કરવા લાગ્યો કે "ફંદમાં નાખ્યા વિના અને અંધ બનાવ્યા વિના પૈસાની મન માનતી પ્રાપ્તિ થવાની નથી. માટે ગમે તે પ્રકારે આ લાકડે માકડું વળગાડવું. શેઠનું મન આ પ્રમાણે ગુંચવવાથી શેઠાણી પણ વ્હાલી રહેશે." કેવો નીચ વિચાર! કેવી દુષ્ટ વૃતિ! કેવી બુરી દાનત! કેવી દુષ્ટ વાસના! શાને માટે? નીચ પૈસાને માટે. આવાં બુરાં કામ! ધિક્કાર છે તે પૈસાને.

બીજે દિવસે બપોરે બહાનું કહાડી પ્રાણલાલ રણછોડદાસ પાસેથી છુટો જેનાને ઘેર ગયો. વાતચીત કરી. જેનાના કુદરતી રૂપે તેને વિહ્વળ બનાવ્યો. તેની સાથે ખુબ વાતોમાં વળગ્યો. પછી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે "જેનાને જો ઉત્તમ પ્રકારના આભૂષણ પહેરાવ્યાં હોય તો શેઠનું મન પૂરેપૂરૂં ચોટે" તે ઉપરથી પોતાની પાસેથી ચારસો પાંચસો રૂપીઆ ખરચી કેટલાંક કપડાં તથા સાચા જુઠા દાગીના કરાવ્યા. "**એક નૂર આદમી, હજાર નૂર હજામત; લાખ નૂર નખરાં, કરોડ નૂર કપડાં.**" એ કહેવત પ્રમાણે જેના જેવી રૂપવાળી અપ્સરાને કપડાં દાગીનાથી શણગારી એટલે પછી શું કહેવું! રણછોડદાસ શેઠ આંધળા બને એમાં શી નવાઈ!

બે ત્રણ દિવસ જવા દીધા. પછી એક દિવસે પાલવા ઉપરથી પાછા વળતાં તે રસ્તેથી ગાડી હંકારી. સાડા ૭ કે સાત વાગ્યા હશે. જેનાના

પૂરતો હતો. જેનાના તડાકા અને ધડાકા ખૂબ ગાજી રહ્યા હતા. હસીને વાતો કરતી, તાલી આપીને ખેલતી અને વખતે અસભ્ય ચાળા કરી રણછોડદાસ શેઠને ગેલ કરાવતી હતી. આથી શેઠ બહુ ગમતમાં આવી ગયા હતા. લાગ જોઇ જેનાએ એક ગોળો ગબડાવ્યો.

" કેમ શેઠ. આપ તો સારા મોટા મહેલમાં રહો અને હું એક નાની ઝુંપડીમાં રહું ! આપ ચાર ચાર કલાક અહીં બેસો છો એ શું આપને શોભે છે !

" આ જગા સારી છે. શું ખોટી છે. નાની બંગલી જેવી છે." રણછોડદાસ હસીને બોલ્યા.

"જગા સારી છે. પણ ભાડુતીજને ! કેમ, મને મકાન ન જોઇએ ! પ્રાણલાલ કેમ બોલતા નથી ! " પ્રથમથી સંકેત કર્યા મુજબ પ્રાણલાલને તાપસી પૂરવા માટે બોલાવવાને તેની તરફ જોઇ જેનાએ કહ્યું.

"હા. ઠીક છે, શેઠ ક્યારે નાપાડે છે. એક નાનું મકાન બંધાવી આપશે. એમાં દસ પંદર હજારનું કામ છે. કંઇજ નહીં. મકાન તો શેઠનુંજ છે ને. " પ્રાણલાલે, ડાહ્યાપણાથી સંકેતનો સંશય રણછોડદાસ શેઠને ન જાય એવી રીતે ઉત્તર આપ્યો.

"હા હા, હું તેજ કહું છું. મારે કંઇ સાથે લેઇ જવાનું નથી. બધું અહીંઆંજ રહેવાનું છે. એ લિસની સહાયથી છે. કેમ ખોટું કહું છું પ્રાણલાલ શેઠ ?"

"ખરૂં છે. પણ શેઠ ક્યારે ના કહે છે ! કેમ શેઠ !" રણછોડદાસ શેઠના મોંમાંથી " હા" શબ્દ કઢાવવાની મતલબથી પ્રાણલાલે " કેમ શેઠ? " કરી પૂછ્યું.

" હા, એની મરજી હોયતો એમ. એમાં શું મોટી વાત છે ! કોણ ના કહે છે ! " રણછોડદાસ શેઠે ધીમેથી કહ્યું.

પ્રાણલાલે હા ના કરી તરતજ ઘાટ ઉતાર્યો. જગા લેઈ ઘર બંધાવી આપવાનો ઠરાવ કરી ઉઠ્યા.

" મોસાળમાં જમવું અને મા પીરસનાર " એટલે પછી શું

વાસ્માને સુમારે આવ્યા. ક્યાં ગયા હતા ને કહેવાની જરૂર નથી. "ભુતને વાસ પીપળે અને સુથારનું મન બાવળીએ." પણ પાંચ કલાક સુધી શંકા બીચારી માણેક શેઠાણીના હૈયામાં કેવી હોળી સળગી હશે તે સમજવું કંઇ મુશ્કેલ નથી. "માથું જાય તો ભલે પણ ચણા જેવડું નાક ન જશો" એ કહેવતે શેઠાણીને આ વેળાએ ઓછા ડામ દીધા હશે? ઉંઘનો ઉંઘી ગઇ પણ જાગતાં તે જીવે છે કે મરી ગયાં છે તેનું પણ ભાન તેમને ન રહ્યું. પથારીમાં પડે અને ઉઠે. આમ ફરે ને તેમ ફરે. બારીએ ઉભાં રહે. વખતે ખુરસી ઉપર બેસે. આ જુએ ને પેલું જુએ. પણ મન તો ચૈતન્ય વિનાનું થઇ ગયું હતું. વસ્ત્રનું પણ ભાન નહીં. વિચાર પણ શું કરે? આઠ વાગ્યાથી ગયલી. ધીમે ધીમે કેટલીક વાતો તેના કાન ઉપર આવેલી તે સઘળા વિચાર તેને આવવા લાગ્યા. મહા કંકાસ અને કકળી કકળીને રાતના પાંચ કલાક કહાડયા. એટલે તો શેઠની ગાડી આવી. શેઠ ઉપર આવ્યા. પોતે એક બાજુએ શાંત થઇ બેસી મનને માર્યું. "ગભરાએ કંઇ વળવાનું નથી. સુખદુઃખ ઘટ સાથે ઘડેલુંજ છે. જે ઇશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે. નસીબમાં દુઃખ લખાવી લાવી હઇશ તે સુખ ક્યાંથી થવાનું હતું? પણ આજે કંઇ વાત નો છેડું. જે બનવાનું હશે તે બનશે. ગાળો દેશે તો સાંખીશ. મારશે તો માર સહન કરીશ. પણ લોકોમાં થતા ભવાડા મારે એમને કાને નાખવાજ જોઇએ" એમ મનમાં વિચાર કરવા લાગી. રણછોડદાસ શેઠે કપડાં કહાડયાં અને બાજુએ એક લાંબી ખુરસી ઉપર પડયા; જાણે મનમાં કંઇ છેજ નહીં એમ બહારનો ભાવ રાખી શેઠાણી પોતાના પતિ પાસે ગયાં. ખુરસી લઇને બેઠાં અને નમ્રતાથી કહ્યું:—

"વહાલા, મારી એક વિનતિ છે. હું કહેવા લાયક નથી નહીં કે તમે શ્રીમંત છો માટે. તમે મારા ધણી છો, મુરબ્બી છો, શિરછત્ર છો, અને હું તો તમારી દાસી છું. હું તમારી અર્ધાંગના છું તેથી તમારી આજ્ઞાનુસાર વર્તવાને મારા સ્ત્રીધર્મથી તમારી સાથે બંધાયલી છું. તમારા મનમાં એમ ન લાવશો કે હું તમને શિખામણ આપવા બેઠી છું. હું અણસમજું છું.

મૂર્ખ છું. સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ એ સારી રીતે હું જાણું છું. એક શેઠ અમેની જાત છું, માટે મારા ઉપર રોષ ન લાવી મારું સાંભળો તો કહું. પછી તમને જેમ સારૂં લાગે તેમ કરો. હું તમારા કાર્યમાં બીલકુલ વિઘ્ન નાખવા ઈચ્છતી નથી પણ આજે થોડી વાર આવ્યાં હતાં, તે મોઢું લાંબુ રાખી વાત કરતાં હતાં તેમાં ગીરગામમાંનો આપણા નવા ઘરની વાત નીકળી. શું એ બંગલો કોઈને રહેવા માટે ભાડે આપ્યો છે?" આટલું કહી માણેક શેઠાણીએ નીચું જોયું.

"ના ના, જુદી વાત છે. એ તો ભાડે આપ્યો છે." રણછોડદાસ શેઠે બેપરવાઈથી ઉત્તર આપ્યો.

"કોને ભાડે આપ્યો છે?" વધારે નરમાસથી શેઠાણી બોલ્યાં.

"મને તેને? તેમાં તારે શું કામ છે" વધારે ગુસ્સાથી રણછોડદાસે હુંકાર કરી જવાબ દીધો.

"ના, મારે કંઈ નથી. કોઈને મફત આપી દો તો હું ક્યાં ના કહું છું? તમે માલિક છો. પણ વગડાઉ વાત થાયછે." માણેક શેઠાણીએ તેવીજ નમ્રતાથી અંતઃકરણની દુઃખદ લાગણી દેખાડી કહ્યું.

"શું વાત છે? મારી વાત કરનાર કોણ? મને પૂછનાર કોણ? હું મારા પૈસાનું ગમે તેમ કરીશ. લોકોને મારી વાત કરવાનું પ્રયોજન શું? જ્યાં સુધી મારી પાસે પૈસા છે ત્યાં સુધી મને કોઈની શું દરકાર છે?" કેવળ અભિમાનના આવેશમાં માથું ફેરવી રણછોડદાસ શેઠ જોરથી બોલ્યા.

"હા, તમારૂં કહેવું ખરૂં છે. પણ જગતના મોંને કંઈ ઢાંકણું નથી. કોઈ સારી વાત કરે કોઈ નઠારી કરે. જેવું દેખે તેવું કહે" માણેક શેઠાણીએ દીન વાણીથી ઉચ્ચાર કર્યો.

"મને લોકની કંઈ પરવા નથી. ગમે તેમ ભલે બોલે! માગવા જાઉં તો નહીં આપે! ધીરતા હશે તો નહીં ધીરે! હા, મેં તો બંધાવી આપ્યો છે. સા–પોતે ભીખારી તેથી સામાનું સુખ ખમાતું નથી. પારકા સુખે બળે, પોતાના દુઃખે બળે ત્યારે તે ક્યારે ઠરવાના હતા!" રણછોડદાસ શેઠે તેવાજ તોરમાં જણાવ્યું.

"પણ મારા મનમાં આપણી સાથે નકામી વાત આમ જે આપણને એકમતે પડે ? મારે શું ? એ તો તમારી મરજી હું તો તમારી જ છું પણ આપણી આબરૂને બાધ લાગે એવું કામ કરતાં વિચાર કરવાની જરૂર છે તેથી મારે કહેવું નથી. પૈસા કોણ તો શું અને ન હોય તો શું ? પણ આબરૂની મોટી વાત છે એવું નામ ગયું તેનું સર્વસ્વ ગયું" માણેક શેઠાણીએ ગંભીર રીતે સાથે ઉત્તર આપ્યો.

"મોટી આબરૂની મોટી જિજ્ઞાસા તેવા આવ્યા છે ? એવા લોકોને કરતે જતું બધું ડહાપણ ! એમાં શાની આબરૂ જવાની છે ! મોહોલ્લાવાળાનું થઈ રહ્યું છે ! ખાનગી રહી તો એક વાત એવા પણ કોઈને જવા આવે છે ત્યારે ડહાપણ કરવાનું શું કામ !" રણછોડદાસ શેઠે જરા તિરસ્કાર આપી કહ્યું

"ના મારે ગુસ્સે થાઓ છો ! હું એમ ક્યાં કહું છું ! મારું કહેવું તો એમ છે કે "ઢોરના ચાવ્વામાં કુચા રહે છે પણ માણસના ચાવ્વામાં કુચા પણ રહેતા નથી" તો શું કરવા લોકોને મોઢે ચાવીએ ! તમે સમજુ છો વિચાર કરો તો સારું !" તેજ ધીમ વાણીથી શેઠાણી આ શબ્દો બોલ્યા.

"કોઈ વિચાર શું વિચાર કરવો છે ? જવું થયું, જે વાગ્યા છે. હવે સુઈ રહો !" કંટાળેશમાં આવી રણછોડદાસ શેઠ ગરજ્યા.

"હા, ભલે સુઈ જઈએ." માણેક શેઠાણી મધુર વચનથી વદ્યા.

રણછોડદાસ શેઠ તો સુતા. પણ માણેક શેઠાણીને તો ઉંઘના ઉધારા થઈ પડ્યા. ચિંતા રૂપી ચેહમાં તે તો બળવા લાગ્યાં. દુઃખરૂપી કચમાં જળવા લાગ્યાં. રેશમી તળાઈઓ અને મખમલના બીછાનાં તો તેને સુળા સમ લાગવા લાગ્યાં. પથારીમાં પડ્યાં પણ તેમાં ચિંતા રૂપી સુળા ભોંકાવા લાગી. પડ્યાં પડ્યાં મનમાં બોલ્યાં કે "સમજાવ્યા સમજે એમ લાગતું નથી, વાત કરે તેવું ઉર પર છે ? હવે કરવું શું ? પૈસા ધુળધાણી થઇ જાય છે, ને સાથે આબરૂના ભવાડા થાય છે તે તો જુદા. એ તો મા-

આ સઘળી વાત ચાલતી હતી એટલામાં પ્રાણલાલને એક આવ્યો. "આલુક શેઠાણી ડાહી છે. તેમજ ભણેલી ગણેલી છે. અને કંઈ યુક્તિથી વાત કરી રણછોડદાસ શેઠનું મન પોતાના પ્રેમમાં ફેરી તો આડું વેતરાઈ જશે. અને મારો પગ કપાશે. માટે શેઠ અને તેની પાકો વિરોધ કરાવ્યા વિના દાણા ચરી ખવાય એમ નથી. પાણી વહી ગયા પહેલાંજ પાળ બાંધવી જોઈએ. વહી ગયા પછી તે શું કામનું કાંટો ખૂચે એ કામનો નહીં." આવા વિચારો મનમાં આવતાં રણછોડદાસે શેઠ પ્રત્યે કહ્યું. "બાપ, પણ તમે પેલી રાતની વાત કહી તે મારા મનમાં સમાતી નથી. તમારે આટલી બધી વાત થઈ અને ડાહી થઈ શિખામણ દેવા આવી ત્યારે તમે કંઈ કહ્યું નહીં ?"

"અરે ! મે ઘણુંએ કહ્યું અને ધુતકારી પણ કહાડી પણ એણે બહુ નરમપણે વાત કરી એટલે વધારે હું શું કહું ! જો જરા માથું ફેરવ્યું હોત તો બતાવત !" રણછોડદાસ શેઠે અભિમાન ભરેલા ઉદ્દગારોથી કહ્યું.

"સ્ત્રીઓ તો ભોળી થઇને દાંત પાડે. મીઠું મીઠું બોલી માણસનું આખું કાળજું કહાડીને ખાઈ જવાને વાર ન લગાડે. પુરૂષના કામમાં વચ્ચે પડવાની એમને શી જરૂર ! એ એમનું ઘર સંભાળીને બેસી રહે. શું મરદો બાયડીઓની સલાહ પ્રમાણે ચાલતા હશે ? જુઓને વાત !" પ્રાણલાલે જરા આંખ ફેરવીને કહ્યું.

"રાંડો. વગર પુછે ડાહી થાય છે. ખાલી માથું દુઃખવે છે." રણછોડદાસ શેઠે સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના અભાવના આવેશમાં કહ્યું.

"પણ એ તો ઠીક છે. કાલે આંગળી લેતાં પહોંચો પકડે. અને આગળ જતાં માથે ચઢી બેસે. એ રોગ તો મૂળથીજ દાબવો જોઈએ." પ્રાણલાલે કહ્યું.

"હા, ખરી વાત. એ જાતનો સ્વભાવ એવો છે. મોઢે ચઢાવી બેઠી ભારે પડે."

એ પ્રમાણે રણછોડદાસ શેઠ બોલ્યા એટલે વાતનો છેડો આવ્યો.

કરવા! ધિક્કાર છે પ્રાણલાલને. અને તેના જેવી વૃત્તિ અને પ્રકૃતિવાળા જનોને કે જેઓ આ જગતમાં જીવે છે અને પોતાનું પેટ કેવળ પાપી રોટલીથી ભરે છે! એખરાનાં બી વાવી તેમાંથી કસ્તુરીની આશા કોઇએ સ્વપ્નામાં પણ રાખવાની નથી. જેવાં બી વાવવાનાં તેવાંજ ફળ આવવાનાં વહેલાં કે મોડાં. ઇશ્વરને ત્યાં ન્યાયનો કાંટો અદલ છે. તેનાં બન્ને ત્રાજવાંની દાંડી તોલતી વખતે કેવળ સીધી રહી મધ્ય બિંદુમાંજ ઘસે છે તે ન્યાયી પ્રભુ ન્યાય કરતી વખતે સમાન દૃષ્ટિથીજ જુએ છે. નથી તે પ્રભુને ત્યાં કોઇનો પણ પક્ષપાત. ઇનસાફ થતાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડવાનાંજ પછી તે રાજા હોય કે રંક હોય, શ્રીમંત હોય કે ગરીબ હોય, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય, મોટો હોય કે નાનો હોય. પ્રાણલાલ આજે ગાડીઘોડામાં મહાલે છે, એશઆરામમાં ચમન ઉડાવે છે, પૈસાના પૂરમાં મ્હાલ્યો ફરે છે અને પાપ કર્મોનો ઘડો પૂરો ભરાવા માટે તેના પાપમાં ભળવા પડતા જાય છે. પણ ઘડો ફુટતાં વાર નહીં લાગે! પછી પરિણામ કેવાં આવશે તે કહેવાની જરૂર રહી નથી. પ્રાણલાલ હમણાં તે જાણતો નથી, અને જાણવાની આ ટાણે તેને દરકાર પણ નથી! **સુખમાં સોની અને દુઃખમાં રામ સાંભરે છે.**

પ્રકરણ ૧૧ મુ.

રણછોડદાસ જમીને ઉઠેલા હતા. આજે જીવ જરા આનંદમાં હતો. પ્રાણલાલ પાસે નહીં હતો. માણેક શેઠાણી પાનની બીડી હાથમાં લઈ શેઠને આપવા માટે ઉભેલાં હતાં. શેઠ હાથમાં રુવાલ લેઈ મોં સાફ કરતા કરતા રેશમી આમળ ખુરસી ઉપર બેઠા. માણેક શેઠાણીએ બીડી આપી. તેમણે ખાધી. રમુજમાં જોઈ માણેક શેઠાણીએ વાત છેડી.

"રતનચંદ બંગડીઓ લાવ્યો છે, જો તમને પસંદ પડતી હોય તો લેવા લાયક છે" ઘણીજ ધીમી વાણીથી શેઠાણી બોલ્યાં.

પણ રતનચંદે તો બહુ માપ્યો છે. એનો ભાવ આપણને આરો કીમત વધારે કરે છે." "એ સોરો કેમ બને ?" રણછોડદાસ શેઠે ઉત્તર આપ્યો.

"શેઠ, એ શું બોલ્યા ? બીજા કરતાં આપની પાસે ઓછો ભાવ લેઉં છું અને વખતે દલાલી પણ છોડી દેઉં છું તેનો બદલો શું આવો આપો છો ?" જમહીઆએ બનાવટી કપટી ઉગ્રતા ઓઢી રતનચંદે દલાલની સાકર જેવી વાણીથી કહ્યું.

"અરે દલાલ આપનો કદી વિશ્વાસ ખોવો જ નહીં. મીઠું મીઠું બોલીને ખુશી કરી ડામ ડફોડી જાય. દલાલની જીભમાં સાકરનાં પીપને પીપ ભર્યા હોય છે. પણ બહુ સાકરથી નુકસાન કરેજ. એ તો એમજ કહેવાય !" રણછોડદાસે હસીને કહ્યું.

"પણ શેઠ, હવે દિવસે આપની સાથે એવી રીતે કર્યું છે તે તો બ-માવો ! બધા દલાલ સરખા ગણવા ! પાંચ આંગળી સરખી નથી હોતી. (મોં છૂટી એટલે) શેઠ. શેઠ જુઓ આ બંગડી. કેવા જુની ખાણના રત-ગ્જે હીરા છે ! ઘાટ પણ કેવો નાજુક છે ! એ જોડો દુનીઆમાં મળવો મુશ્કેલ છે !"

"હા. શું આખી દુનીઆમાં નહી મળે ! જુવોને વાત કરે છે ! એના કરતાં પણ સરસ બને છે."

"ત્યારે શેઠ આપણી આપો ! આપ કહો તેટલી કીમત આપું. આવા જોઇએ તેવા બરોબર બેસતા હીરા આટલા બધા એક સરખા ક્યાંથી મળે ! શેઠ. !"

"પણ એની કીમત શું છે તે તો કહો ?"

"શેઠ, આપની પાસે કીમત કરવાની ધ્યાનમાં આવે તે આપો. એક ઘરાકનો માલ છે. ઘર ખરચને માટે જોઇએ છીએ તે દલાલી નહીં લઉં. એમાં શું ! ઘણી વખતે ખાટીએ છીએ."

"જાણ્યું જાણ્યું હવે. દલાલી નહી લઉં કહી શાની કાચી હોશીઆર

કરો છો ? ધારા પ્રમાણે દલાલી લો અને ધર્મ પ્રમાણે કહો. કેટલામાં લા-વ્યા છો ?"

"શેઠ, ઘરાકનો માલ છે. મારા માર્યે નથી. એનો પીસ્તાળીસ માગે છે."

"પીસ્તાળીસ હજાર રૂપીઆ ! શું વાત કરો છો ! એટલી કીમત નથી."

"શેઠ, એનો માલ છે તે એ તો ગમે તેમ કહે, પણ મારી મરજી ત્રીસ બત્રીસ સુધી કરે તો લેવી સારી છે. એમાં નુકશાન નથી. જુની ખા-ણના હીરા છે. ચોખ્ખા છે. માટે મારૂં ધ્યાન પહોંચે છે કે લઈ લો. આવી રકમ ફરી ફરીને હાથ નથી આવતી અને કંઈ ખાસ કરાવવા જવાનું પણ નથી. ઘરમાં એક રાચ છે."

રતનચંદ બંગડીએ માણેક શેઠાણીને જોવા આપે છે, પછી મા-ણેક શેઠાણી તરફ જોઈ રતનચંદે કહ્યું.—

"શેઠાણી આવો વખત ફરીથી નહીં આવે માટે શેઠને કહો કે લે."

"બંગડી સારી છે એ તો ઠીક. પણ શેઠની મરજી હોય અને વાજ-બી કીમતે મળતી હોય તો લે. પણ કીમત ઘણી છે. અમે સ્ત્રી જાત શું સમજીએ ! પણ કીમત બાવીશ ત્રેવીશથી વધારે નથી" માણેક શે-ઠાણીએ મર્યાદાસર કહ્યું.

રતનચંદ મનમાં સમજ્યો કે શેઠાણીએ કીમત તો બરાબર આંકી. પોતે વીશ હજાર સુધી નક્કી કરી લાવ્યો હતો. અને દલાલી નહી લઈ કહી હાથ મારવાની પેરવીમાં હતો. પણ રણછોડદાસ શેઠ બોલ્યા. "કી-મત પોસાય તેમ નથી." છેવટ કેટલીક હા ના થયા પછી ત્રેવીશ હજારને સાતસોમાં દલાલી સાથે ઠરી. શેઠે ફરી ફરીથી જોઇ શેઠાણીને આપી અને રૂપીઆ વટાવ કાપી ચુકાવી આપવાને હુકમ કર્યો.

રણછોડદાસ શેઠની રમુજ આ વખતે કંઇ જુદીજ હતી. તે એટલા રંગમાં હતા કે પ્રાણલાલને પૂછ્યા વિના તેની ગેરહાજરીમાં આવડી મોટી રકમનો સોદો કર્યો તથા તે ભારે કીમતનો દાગીનો માણેક શેઠા-ણીને આપ્યો.

ખુલ્લા રાખેલાજ હતા. અનેક લટકા અને મટકા કરી બંગડીઓથી વધુ શોભતા હાથ ઉપર રણછોડદાસ શેઠનું મન એથી વધારે મોહમાં અંજા-આયો. મીચાઇ ગઈ અને જીભડી બંધ થઈ ગઈ પણ ધીમેથી રણછો-ડદાસ શેઠ બોલ્યા—

"કેમ, બંગડીઓ સારી છે ને !"

"સારી હશે કે નહતી, મારે શું કામની છે ? પહેરનારી હોય તેને સારી કે નહતી !" જેનાએ જરા છણકો કરી જવાબ આપ્યો.

"પણ કોઇ દિવસ તારે પણ પહેરવાને કામ લાગશે." આણલાએ ધીમે રહી તાપસી પૂરી.

"હમારે કોઈ દહાડો નથી પહેરવી ! આ તમારી બંગડી લો." જરા વધારે આંખ ફેરવીને જેનાએ કહ્યું

"અરે પણ હમણાં પાછી કોણ માગે છે ? હાલનો પહેર. થઈ ર-હેશે." રણછોડદાસ હસીને બોલ્યા.

"ના, શું કરવા ? પછીએ પાછી આપવી અને હમણાં પણ આપવી. ના મારે નહીં જોઇએ. ભલે તમારી માનીતી શેઠાણી પહેરે." જરા ભવાં ચઢાવીને જેનાએ, બંગડીઓ કહાડતી નહોતી પણ કહાડતી હોય એમ દે-ખાડવાનો ઢોંગ કરી ઉત્તર આપ્યો.

રણછોડદાસ શેઠે તરત જેનાનો હાથ પકડ્યો, એટલે બીજે હાથ શેઠના ગળા ઉપર નાંખી ગેલ કરવા લાગી. રણછોડદાસ શેઠ ડંઆગાર થઈ ગયા. દેવતામાં ઘી ઓગળી ગયું. પાણીથી પાતળા બન્યા. પસરી પગાર જેના બંગડીની માલિક થઈ પડી અને શેઠાણી ના ખાતાં અને હાથ ઘ-સતાં રહ્યાં. બીચારી ભાળુક શેઠાણી! આ પ્રમાણે તેમની હમેશ લાગી ગઈ. ધુળ થઈ ગઈ. કેવી હોસે અને કેવા વિચારોએ આ બંગડીઓ સં-ધાવેલી! જ્યારે ભાળુક શેઠાણીના જાણવામાં આ વાત આવશે ત્યારે તેના દિલમાં કેવો ધારકો પડશે ! તેના હૈયામાં કેવી હોળી સળગશે! તેના મનમાં કેવું કડકતું તેલ રેડાશે ! તેની કલ્પના કરવાનું વાંચનારનેજ સોં-

રૂડે નામ કે બુરે નામ. સત્પુરૂષો સત્કામો કરી પોતાનું નામ જનમંડળમાં દિપ્યમાન અને અમર કરે છે, ત્યારે કેટલાક હતભાગ્ય પુરૂષો રૂડું નામ કરવાનાં સાધનો છતાં આડે માર્ગે ચાલી, બુરાં આચરણ રાખી, તથા નીચ કામો કરી જગતમાં ધિક્કાર કે હાંસીને પાત્ર થાય છે એટલુંજ નહીં પણ ખરાબ દાખલો આપી બીજાઓનાં મન પણ બગાડે છે. માંનું ગરથ ગુમાવી, શરીર પ્રકૃતિમાં વિઘ્નનો વેલો ઉગાડી, કીર્તિને કાળો ડાઘ લગાડી, માબાપની મેળવેલી આબરૂ ઉપર પાણી ફેરવી, ગૃહ સુખમાં અગ્નિ સળગાવી, કુટુંબના જનોમાં કુડો ક્લેશ ઉભો કરી જેઓ કુછંદમાં ખુંચી જાય છે તેઓના જેવા મૂર્ખ અણસમજુ અને દુર્ભાગી બીજા કોણ હશે? હતભાગ્ય રણછોડદાસ શેઠ! વણ જન્મની વેસ્યાના સંગમાં પોતે કોડીના બન્યા, સગાંવહાલામાં ધિક્કારને પાત્ર થયા, સત્ય પ્રેમને જાણનારી અને સમજનારી સદ્ગુણી પત્નિને છેહ દેઈ તેના પ્રેમના ભાગ થયા એટલુંજ નહીં, પણ લગ્ન સમયની ધર્મક્રિયા વખતે આપેલાં વચનોનો ઉચ્છેદ કરનાર બન્યા અને સવા લાખની રાખ કરી કરોડની શાખ કોડીની કરી નાખી, વેસ્યાની સંગત સર્વ સુખનાં મૂળ ઉખેડી નાખનાર અને સર્વ પ્રકારના અધર્મનો માર્ગ દેખાડનાર ભોમીઓ શત્રુરૂપે છે. અનેક જનો એ પાપના પંજામાં સપડાઇ ભીખારી બન્યા છે. ખાખીબાવા થયા છે, ધર્મગી બન્યા છે. રોગનો ભોગ થઈ પડતાં વખતે મરણને શરણ થઇ આ જગતમાંથી કાળું કરી સિધાવ્યા છે અને પેઢી પરપેઢીથી ઉતરતી આવેલી પ્રતિષ્ઠાને પતંગની પેઠે આકાશમાં ઉડાવી ગયા છે પૈસાવાળાઓ એમ સમજતા હશે કે પૈસાના તેજમાં તેમના કૃત્યો કોઈ જોઈ શકતું નહીં હશે. અધર્મ કરી ઢાંકેલ રહેશે નહીં અને તેઓના કૃત્યોના ભવાડા માટે, તેમના કાને આવો કે ન આવો. પણ જગત તે વાતો કરશેજ તથા ધિક્કાર દેશેજ. પૈસાના ભરમાં મગરૂરી ઠગી મોટાઇ મનમાં માને તેમાં શું વળ્યું?

રણછોડદાસ શેઠ મનમાં મોતીના ચોક પૂરે. જાણે કોઈ જાણતુંજ નથી, અને જાણશે તો શું કરવા છે! પૈસામાં જ હોવાથી મરજી મસ્તાન

"ના, બહેન હું તો જાણતીએ નથી. કેટલા દિવસ થયા હશે?"

"ચાર ચાર થયા હશે" માણેક શેઠાણી મનમાં સમજ્યાં કે તો પેલી રાંડનાંજ કારસ્તાન છે. પણ પોતાના પતિને કેમ હલકો પાડ એટલે વાત ફેરવીને મોઢું આમળી ચલાવ્યું "પણ બહેન, એ તો મેં કોઇને આપી હશે."

"પણ વખતે તમારા જોડે મંગાવી હોય તો તે મારી પાસે વાત કર્યા વિના ના રહે અને મને બતાવ્યા વગર પણ રહેજ નહીં."

"હશે, ત્યારે બીજા કોઇને જોવા આપી હશે. હું ભૂલી ગઇ હઈશ કે મારી સમજ ફેર થઈ હશે. મેં તો બરોબર પૂછ્યું નથી. પણ બહેન, બંગડીઓ જોવા લાયક છે. આવશે એટલે તમને દેખાડીશ."

માણેક શેઠાણીના મનમાં ધાસ્કો તો પડેલોજ હતો પણ નગીન-માંથી ઉતર્યા સુધી વાત વધી છે એ તે સમજેલાં નહીં. બીજી વાતોએ વળગ્યાં. સાંજ પડવાનો સમય થતાં નવી વહુ પોતાને ઘેર ગઈ. માણેક શેઠાણીને ચેન ન પડે. ફરી ફરીને વિચાર કરવા લાગ્યાં. વખતે મનમાં થઈ કે "રાંડને પહેરવા આપી હશે તે થોડા દહાડામાં પાછી આવશે." વળી વખતે એમ પણ વિચાર થઈ જાય કે "નગીનવાણીના હાથે બંગડીએ તો બારની જમાઈ ગઈ હવે શું પાછી આવવાની છે! મરાણ ગયેલાં મુડદાં પાછાં આવતાં હશે? ખાલી ફાંફા મારવા શું કામના! નસીબમાં હશે તો આવશે, નહીં તો ગયેલી તો છેજ" આમ વિચારતી, વખતે ફરેલ ને ફાંકામ કરતી, આખે પાણી ભરતી છેવટે મન મારીને રહી.

રાત પડી. શેઠ ઘેર આવ્યા. વાળુ કરીને બેઠા. પોતે વાળું ન કર્યું. બીમનમનવાનું બહાનું કાઢ્યું. શેઠે ગાડીવાળાને ગાડી જોડવાનો હુકમ કરી. કપડાં પહેરવાને પોતાના ઓરડામાં ગયા.

"પેલી બંગડીઓ હજુ પાછી ન આવી." ધીમે સાદે માણેક શેઠાણીએ પૂછ્યું

"આવશે, કરસનદાસ શેઠ ફરીથી મળ્યા નથી." શેઠે હળવેથી જવાબ આપ્યો.

થઈ જાઓ, હરિશ્ચંદ્ર સરખા લાખો અને કરોડો માણસો આ પ્રમાણે મરી જાઓ પણ સત્યતાને શ્રેષ્ઠપણે વર્તવા દો, સત્યતાનો નિર્બંધ પ્રકાશ થવા દો.–" આ વચનો સત્યતાનું કેવું તેજોમય સ્વરૂપ દેખાડે છે!

રણછોડદાસ શેઠનું જીવું બોલવું ટકી શક્યું નહિ. જીવ હતી તે પાછી આવી. કરશનદાસ શેઠની નવી વહુને બંગડીઓ આપીજ નહીં હતી. માત્ર માણેક શેઠાણીને ફસાવવાનું એક બહાનું હતું. પણ માણેક શેઠાણીની લાયકી અને સમજનાં શાં વખાણ ગાવાં! પોતાનો પતિ સહેજ પણ હલકો ન પડે તે બાબતની તેમની કેટલી કાળજી! "હું ભૂલી હઈશ" કરી પોતાના માથે ઓઢી લીધું, પણ સ્વામિને જુઠાં ન પાડયા. ફેરી ભલી ઓ! જો કે તેમની તો ખાત્રીજ થયલી હતી કે બંગડીઓ તો જેનાનેજ મળી ચૂકી છે. મનમાં કહેવા લાગ્યાં કે "નીચ, કપટી, પ્રપંચની ભરેલી રાક્ષસણીના મોંઢામાં ગયલો કોળીઓ પાછો શું નીકળવાનો છે? જગતનો ભક્ષ કરવાને તો તે જન્મેલી છે. અને એનાથીજ જગત્ નાશ પામ્યું છે. એણે યોગીઓના યોગ તજાવ્યા છે, તપસ્વીઓના તપમાં ભંગાણ પડાવ્યું છે, મુનીઓને મોહિત કરી મૌનવ્રત ધારી બેઠેલાઓનાં મૌન મૂકાવ્યાં છે, મહાન રાજ્યોની ઉથલપાથલ કરાવી નાશ પમાડયાં છે, આવી જે પ્રલય કરનારી પરક્રિયા તેમાં પણ પહોંચેલી ગુણીકાની જાત શું ન કરી શકે! અગ્નિમાં પડયા પછી બચવાની શી આશા! એ તો બાળી ભસ્મ કરી નાખેજ. બંગડીઓ તો બળી રાખોડી થઇ ગઇ! પાછી દેખવાની નથી. પહેરવાની નથી. બંગડીઓ ગઇ તો ધૂળ નાખી. પણ મારા સ્વામિનું એ બળતા અગ્નિમાંથી રક્ષણ થાય તો સારૂં! હે પ્રભુ! તને મારી દયા નથી આવતી! હે વિભુ! તું મારા પ્રત્યે આવી અવકૃપા શા માટે દેખાડે છે! હે દયાળુ દાતા! મારા કર્મની ક્ષમા આપી મારા પતિનું રક્ષણ કર. અને જો તારી એવીજ ઇચ્છા હોય તો મને તારી સન્મુખ ખેંચી લે! અરે! હું બંગડીઓને ક્યાં રડું! તેને માટે ક્યાં જીવ બાળું! મારા પતિને માટે મારો જીવ બહુ બળે છે. મારા ઘરની આબરૂને માટે મારૂં હૈયું હાથ નથી રહેતું. મારા સસરાના

નોરા ભાગ કરે છે, તેથી ગરીબોનો કચ્ચરઘાણ નીકળી જાય છે. આ બજારે ઘણાઓને પાયમાલ કરી નાખ્યા છે, ઘણાઓને ભીખ માગતા બનાવ્યા છે અને ઘણાઓની આબરૂનો નાશ કરી દેવાળું કહાડવાને ઉત્તેજન આપનારા અને આ દેશના જનોની ઉત્તમ નીતિ રીતિને દેશવટો દેનાર "નાદારી" ના કાયદાનો લાભ લેવા મોકલ્યા છે. તેવાઓની ગણત્રી થઇ શકતી નથી. જેમ હસ્તિનાપૂરની ભૂમિ લોહીની તરસી સિદ્ધ થઇ છે તેમ તે સટ્ટા બજારની ભૂમિ "લક્ષ્મી" અને "આબરૂ" ની તરસી સાબીત થઇ ચૂકી છે.

વખત ધામધુમનો હતો. તે વેળાએ એક ઘોડાની ભાડુતી નહીં પણ ઘરની વિકટોરીઆ મારી બજારની એક બાજુની ગલીના નાકા ઉપર ઉભી હતી. તેમાં બેઠેલા બે જુવાનો રણછોડદાસ શેઠ અને પ્રાણલાલ બજારનો રંગ એક ચિત્તે જોઇ રહ્યા હતા. તથા વખતો વખત બજારમાં થતી બનાવ ઘટના સબબે ચિંતા પણ કરી રહ્યા હતા. ઘણા દલાલો એક પછી એક એમ તેમની પાસે આવતા ઘડી ઘડીનો ભાવ કહેતા. લેવા વેચવાનો હુકમ શેઠની વતી પ્રાણલાલ આપતો હતો.

એક બાજુએ પ્રાણલાલે રણછોડદાસ શેઠને જેનાના મોહમાં ફસાવી નિર્બળ બનાવ્યા એટલાથી આ લોભી અને નીચ જીવને સંતોષ ન વળ્યો તેથી બીજી બાજુએ સટ્ટાના સપાટા જોરમાં ઉડાવવા માંડ્યા. સટ્ટો પણ એક જાતનો નહીં. અફીણના સટ્ટામાં અફીણીઆ બનાવ્યા, સોનાના સટ્ટામાં સનેપાતીઆ કર્યા, શેરના સટ્ટામાં સડાવ્યા, ઘઉં અળસી સરસીના સટ્ટામાં સારી પેઠે ઘુમાવ્યા અને નોટના સટ્ટાના નાદમાં ડુબાવી નાખ્યા. આજે નોટના બજારમાં લાખોનું નુકશાન આવ્યું છે. તે કારણથી આંખો તાણીને બજાર તરફ કેવી રીતે તાકી રહ્યા છે તે રણછોડદાસ શેઠને પ્રાણલાલ સાથે વિકટોરીઆમાં બેઠેલા વાંચનાર જુએ છે. જેનો દિવસ વાંકો હોય છે તેને સઘળું ઉંધુ સુજે છે. સવળો નાખે તો પણ પાસો અવળો પડે છે. "કરમ વિના ખેતી કરે તો બળદ મરે કે સુ-

છોડદાસ શેઠના મગજમાં બે સવાબે કરોડની નોટો આવી ગઈ તેથી જીવ ખરો ઊંચો થયો અને બજારમાં ને બજારમાં રહેવા લાગ્યો. સટ્ટો અને સનેપાત બે સરખા રોગ છે. જેનાને ત્યાં પણ જીવ નથી રે. લગભગ છ સાત લાખના નુકશાનના ખાડામાં ઉતરવાનો વખત આવ્યો. પ્રાણલાલની ધ્યાનમાં આ આંકડો ખરો પણ રણછોડદાસ શેઠના લક્ષમાં એટલો ગયો નહીં. બજારમાં ઘણી ઉથલપાથલ થઈ, તેમ આપ લે પણ ઘણી કરી. મહિનો પૂરો થવા વખત આવ્યો અને હિસાબ જોયો તો સાડાચારથી પોણા પાંચ લાખ સુધીનો ટોટો આવકવામાં આવ્યો.

એોજ મહિનામાં આવું ભારે નુકશાન થયું તેથી રણછોડદાસ શેઠ ગભરાયા, સંકોચાયા, વિચારમાં પડયા, જીવને બેચેની બહુ થવા લાગી. મન ગુંચવણમાં પડ્યું, ખાવા પીવામાં જીવ નહીં. હાંડીઆ નરમ થયા. ખરૂં કહીએ તો ભાગી ગયા. આખો દિવસ જીવ વિચારમાં ને વિચારમાં રહે. સવારના દસ વાગ્યા સુધી અને રાતના અગીયાર અગીયાર વાગ્યા સુધી કાલકાદેવીના રસ્તા ઉપરના સટ્ટા બજારમાં પધારી નાખીને પડયા રહે અને બપોર સાંજ કોટના બજારમાં ધામો ખરોજ. જ્યારે જુએ ત્યારે માડી તો ઉભેલીને ઉભેલી બીજી બાજુ સોનાના સટ્ટામાં પણ એવીજ ઊંધી રમત રમેલા. વિલાયતની હુંડીનો બજાર નરમ પડતાં સોનાનો બજાર તેજ થાયજ. પણ શેઠ નોટમાં તથા હુંડીમાં તેજી તરફ તણાયલા એટલે સોના બજારમાં મંદીમાં રહ્યા. અને સોનું વેચવાનું ધુમ કામ ચલાવ્યું હતું, તેમાં પણ સવા લાખને આશરે બેઠેલી. તેમ અફીણમાં કંઈ પીસ્તાળીસ કે અડતાળીસ હજાર પેદા કરેલા. તે બજારમાં શેઠે પ્રથમથી સોદાની આપ લેના કામમાં લાંબુ ધ્યાન ન આપેલું તેથી દસ વીસ હજારનો નફો ટોટો ધારતા હતા. પણ વાયદાના સોદા વધારે હોવાથી નફા નુકશાનનું કહી શકાતું નહીં હતું. નોટમાં અને સોનામાં જબરો ધા વાગવાથી રણછોડદાસ શેઠ વખતે નાહિમ્મત થાય, પણ પ્રાણલાલ તેમને હિમ્મત આપે કે "શો ભાર છે ! કાલે ફરી પેદા કરી લઈશું." તો પણ શેઠના

ગઈ તેથી રણછોડદાસ શેઠ પાછા હડયા. અને ફરીથી તે નોટનો ધંધો નહી કરવાને નિશ્ચય કર્યો. પણ પ્રાણુલાલ ઉપર તો લક્ષ્મી દેવીની કૃપા પુરી થઇ. સોદાની ધામધુમમાં દલાલીમાંના અડધા ભાગ સાથે લગભગ પંચ્યાશી હજાર રૂપીઆની રકમ પ્રાણુલાલના ઘરમાં આવી. પ્રાણુલાલ વર થયો. તેનો દહાડો હમણાં ચડતો હતો. તેની દશા ઉંચી હતી. ધનના ભુદરપતિ મેહેર હતા. પંચ્યાશી હજારની રકમ તથા પ્રથમ બંગલા વગેરેના કામોમાં ગરમડ કરી પંદર સતર હજારનો ખરચ કર્યો હતો તે એકંદુ કરતાં લાખ ઉપરનો સરવાળો થયો. આ પ્રમાણે જેનાની માફક પ્રાણુલાલ પણ લક્ષાધિપતિની પદ્દિને પામ્યો.

રણછોડદાસ શેઠ સાંજના ઘેર ગયા. પ્રાણુલાલ થાક્યો પાક્યો પોતાને મુકામ ગયો. બહારથી થાકેલો પણ હૈયું તો હરખાતું હતું. તડાકો જબરો પડેલો. આવો હાથ મારવાનું ક્યાં મળત ! મોટી દોલતનો જાણે વારસો મળ્યો ના હોય ! તેમ પ્રાણુલાલ તો રણછોડદાસ શેઠના પ્રતાપે પનોતો થયો. પણ આ પૈસો કેવી રીતે મેળવ્યો છે તેનું જો તેને સમજ્યાન થાય તો તે છબીલદાસની પેઠે પોતાના કર્મનો પશ્ચાતાપ થયે પાપથી કંઈ મુક્ત થાય, પણ છબીલદાસને પુર્વજન્મના સરકારે જે સંત સમાગમ થયો હતો તેવો તેને થાય ત્યારેજ એવો પ્રસંગ આવે. પણ પ્રાણુલાલનાં કુર્ કર્મોનો જમેનો સરવાળો તો રણછોડદાસ શેઠના પૈસાના ઉધાર ખાતાના સરવાળા સાથેજ થવાનો છે. અને તે કર્મો તો આ કળીયુગના મહાત્મ પ્રમાણે અહીંઆંજ પ્રત્યક્ષ રીતે ભોગવવાને તથા તે ભોગવાતી જનમંડળ સન્મુખ દર્શન રૂપે હમેશને માટે ધરવાને ઇશ્વરે ઇચ્છા કરી છે. તેમજ બનવા કાળ છે, અને બનશે પણ તેમજ.

રણછોડદાસ શેઠ ઘેર આવી નરમ થઈ પડ્યા. મોં ઉપર લોહી તો મળેજ નહીં. રાતે ખાવાનું પણ બરાબર ન ભાવ્યું ખાઇને તરત ઘાયલ થયેલા પુરૂષની પેઠે પડ્યા ને ઉંઘી ગયા.

આ સઘળી વાત માણેક શેઠાણીના જાણવામાં આવી. તુરતાનની

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ભુલેશ્વરના રસ્તા જેવો ગીચ વસ્તીવાળો બીજો રસ્તો કોઈકજ હશે. તે રસ્તા ઉપર શાકમારકીટ, વલ્લભાચાર્ય મહારાજોના મંદીરો તથા ભુલેશ્વર વગેરે દેવાલયો આવેલાં હોવાથી તે રસ્તો સ્ત્રી પુરૂષોથી હમેશાં ભરચક જોવામાં આવે છે. એક દિવસે શ્રીમંત તથા ગરીબો હાથમાં શાકની ઝોળી લેઇ અથવા ચાકરના હાથમાં આપી કે મજુરને માથે શાક ભાજી ઉપડાવી તે રસ્તે જતા જણાતા હતા. મંદિરોમાં દર્શને આવનારાઓમાં કેટલાક કમ્મરો બાંધી દોડતા તથા કેટલાક ટોળે મળી દર્શન કરવા જતા હતા. તેમાંના કોઇક તો "જે જે જે"ના જોરાથી પોકાર કરી મંદિરમાં દર્શનને ટેરો આવતા અટકાવવાને માટે "વૈશ્નવ આવે છે" એવી ચેતવણી આપતા હતા. સ્ત્રીઓનાં ટોળાં બહુ દેખાતાં હતાં જેમાં નાની અને મોટી, જુવાન અને વૃદ્ધ, વિધવા અને સધવા, શ્રીમંત અને ગરીબ અબળાઓ દર્શનને માટે પ્રેમઘેલી થઈ કેટલીક ઉતાવળે ચાલતી અને કેટલીક નાચતી અને કુદતી જણાતી હતી. વખત સવારના નવ વાગ્યાનો હતો.

આ સમયે એક યુવાન અબળા, જેનું વય આશરે બાવીશનું હશે, તે તે રસ્તા ઉપરના દિવાનખાનાની એક બારીએ હાથમાં વર્તમાનપત્ર લેઇ ખુરસી ઉપર બેસી વાંચતી હતી શરીર ઉપર એક સાદો સફેત સાડું અને એક સફેત વારકુટ પહેરેલાં હતા. ઘરેણું કઇ જણાતુ નહીં હતું. ફક્ત હાથમાં એક એક સોનાની બંગડી હતી. અને બન્ને કાનમાં ઊંચાં મોતીની લવીંગીઆ હતા પણ તે સ્ત્રીના ઓપારી તેજ આગળ ઘરેણાનુ કૃત્રિમ તેજ શા હિસાબનું ? તેના મુખારવિંદની ગોળ આકૃતિ, મોટી શોભાયમાન આંખોમાં ચળકી રહેલી કાળી કીકીઓ, અર્ધ ચંદ્ર સમાન પ્રકાશ પામી રહેલું ભવ્ય કપાળ, નહીં લાંબુ નહીં ટુંકુ પણ મુખની આકૃતિની શોભામાં વધારો કરે એવુ નાક અને કવિઓએ જે પરવાળાની ઉપમા આપી છે એવા હોઠ એ સર્વે એવા તો મોહક હતા કે કવિઓની કલ્પના શક્તિને સાધન રૂપ થઈ પડે માટેજ બ્રહ્માએ એ ઘાટ ઘડયો હશે એમ અનુમાન થતુ હતું. તેના કપાળના ભાગમા વાળની જે રચના કુદરતે કરી હતી તે તેના મુખની શોભામા ઘણોજ વધારો કરતી હતી. મુખના પ્રમાણમાંજ શરીરના બીજા અવયવો

હતા તેની સૂચના કરવાનું વાંચનારનેજ સોંપી આપણું પ્રકરણ આગળ ચલાવીએ.

અણોસી અને મણોસી, ઉદાપણવાળી અને મુગ્ધ, ગંભીરતા વાળી અને સર્વ અનુભવો નીચાં રાખી જોનારી, પૂર્ણ વિનય અને વિવેક વાળી તથા સ્ત્રી મર્યાદાની સીમા મુકરર કરનારી આ અબળા બારી આગળ બેઠેલી છે. વર્તમાનપત્ર વાંચે છે, પણ વખતો વખત દૃષ્ટિ બારીની બહાર ફેંકતી જાય છે. ઓરડામાં મોટા આરબી ઘોડાની જોડી પગપછાડ કરતી ચાલી જતીનો અવાજ તેને કાને પડ્યો. શરીર જરા ઊંચું કરી, ડોકું બહાર કહાડી, નજર કરતાં રણછોડદાસ શેઠની ગાડી દેખાઇ. તરતજ આ યૌવનાના મનમાં જરા આંચકો લાગ્યો. રાતના પોતાના સ્વામિએ કરેલી વાત યાદ આવી. પાંચ છ લાખ સટ્ટામાં ખોયા તે વાત આખા શહેરમાં ચાલી રહી હતી, વર્તમાન પત્રોમાં પણ છપાઇ ચૂકી હતી અને કહેવાતાં મોટાં ઘરોમાં જોરથી ચરચાવા લાગી હતી. તે વાત પોતાના કાને આવતાં મી૦ ચતુરદાસે પોતાની ઓને કહી હતી. રણછોડદાસ શેઠ ઉપર નજર કરતાં તે સઘળી વાત યાદ આવી. મનમાં ખેદ થયો અને વર્તમાન પત્ર બાજુએ મૂકી ઊંડા વિચારમાં પડી.

મી૦ ચતુરદાસ હાઇકોર્ટમાં સદર અદાલતમાં વકીલાતનું કામ કરતા હતા. પરીક્ષામાં પસાર થએ ચારેક વર્ષ થયાં હતાં. બોલવાની છટા સારી હોવાથી ધંધામાં ઠીક આગળ વધ્યા હતા. સ્વભાવ પણ મળતાવડો હતો. દરેક કામ પોતાની પાસે આવતું તેનું બારીકીથી અવલોકન કરી, કામ જો ખરૂં હોય તોજ તે હાથમાં ધરતા. નહીં તો ચોખ્ખી ના પાડતા. પણ તે સાથે ગરીબો ઉપર તેમની દયાદૃષ્ટિ ઘણી હતી. કોઇ પણ નિરાધાર નાચાર માણસને સહેજ પણ અન્યાય થાય એવું તેમની નજરમાં આવતું તો પોતાનો અમૂલ્ય વખત રોકી કે વખતે પૈસાની પણ સહાયતા કરી તે કામ માથે લેતા. અને તેનો વાજબી ન્યાય થતા સુધી તેની પછવાડે ખંતથી મંડતા હતા. કોર્ટમાં બેઠા બેઠા કેટલાક મિત્રો સાથે વાતો કરતા હતા તે વેળાએ રણછોડદાસ શેઠે સટ્ટામાં પૈસા ગુમાવ્યાની વાત નીકળી હતી તથા તેમના સબંધમાં બોલાતા અનેક વાતોની ચરચા ચાલી હતી તે વેળાએ તે શેઠની નીતિ રીતિ ઉપર ઘણી ટીકા થઇ હતી.

मी० चतुरदास सांजना घेर आव्या. वाळु करी निवृत्तिथी सरस्वति पासे खुरसी नाखी बेठी. पति पत्नि विनोद करतां हता ए वखते रणछोडदास शेठनी वात पोताना वकील मित्रमंडळमां थयेली ते मी० चतुरदासे कही. रणछोडदास पैसो केवी रीते उडावे छे, केवा कुछंदमां पडया छे, हजारोनो केवो आंधळो खरच राख्यो छे, सट्टामां रूपीआ गुमावी केवा लोकोनी हांसीने पात्र थया छे ते विषे लांबी वात चाली. आ वातथी सरस्वतिने बहु खेद थयो. आ वात बीजे दिवसे रणछोडदास शेठने जोतां याद आववाथी वर्त्तमान पत्र बाजु मूकी विचारमां पडेली सरस्वतिने बारीए बेठेली वांचनारे जोइ.

सरस्वति अने माणेक शेठाणी बन्ने नानपणथी वाडा संबंधमां आवेलां हतां. काळकादेवी उपरनी एक कन्याशाळामां साथे विद्याभ्यास कर्यो हतो. पांचमुं धोरण पूरूं करी छठ्ठी चोपडी भणतां लग्ननो संभव थवाथी बन्नेए साथे निशाळ छोडी हती स्वभाव अने प्रकृति बन्नेनी समान हती. तेथी तेओ वच्चेनो स्नेह ऊंडो हतो बन्नेनुं वर्त्तन नानपणथी सरखुं हतु. बन्नेनो बहेनो समान स्नेह होवाथी पोतानी सखी माणेकना स्वामिनी वात पोताना पतिना मुखमांथी सांभळी सरस्वतिने घणो परिताप थयो हतो. अने वर्त्तमान पत्र दूर मूकी विचार करवा लागी के "ज्यारे रणछोडदासनी आवी वर्त्तणूक छे त्यारे माणेकने मन केटलुं दुःख थतुं हशे! माटे हु आजे जरूर माणेकने मळुं, अने कंइ दिलासो तो आपुं." एम विचारी पातानी बहेनपणीने मळी तेना मननी वात कहावी बनती रीते तेना मनने शांत करवा निश्चय कर्यो. केवी सुग्न सखी! केवी समजु बहेनपणी! पोतानी सखीनी स्थिति विषे जो के ते जाणती नथी तोपण मात्र अनुमान अने कल्पनाज करीने आटलो खेद करे छे तो ज्यारे सघळी हकीकत तेना जाणवामां आवशे अने पोतानी बहेनपणीना संसार सुखनी दुःखद स्थितिनुं भान थशे त्यारे तेना परिखेदनो शुं पार रहेशे? नहींज.

આર્હિક કેવળજીની આબરૂને ઇ દીધું; નિષ્ઠુર ને ઘણાં ઠોકર દેઇ
જુદો કે ભાન થતી અતિશે પણ વાત આટલી બધા કેમ કરી પણ
તેઓ વિચારતી નહીં, પોતાની અંગ ઘરમાં કંઈ પણ કમ નથી,
પોતાનું દુઃખ કેટલું છે તે કહેવાથી તે કેટલું નહીં થતું નથી અથવા આર્હિક
કોઈનું શી કરે છે કે મન તે જ રીતે સમજતાં હતાં. પોતાના પતિ
આબરૂ સારુ તે બોલવું નહીં અને તે પણ અવન કરીને એ
મળતા તેમનો વિચાર કર હતો. તેમજ એ દુઃખ જેવા બહારનું હતું કે
કોઈ પણ ઔરતની તે બધી કરી શકે એમ નહોતું. જાતિ સ્વતંત્ર અને
નિરંકુશ છે, સ્વચ્છંદે વર્તે છે, કોઈનું પણ માને તેવો સ્વભાવ નથી તેથી
પોતાના મનની હલકાઈ અને પોતાના પતિના રોગો બહાર દેખાડવામાં
આર્હિક જેટલી પાછી હતાં હતાં. તોપણ દરેક સ્ત્રીની હદ હોય છે.
હવે બહાર આવા પાછી વાત ઢંકાયા કે હાથમાં રહેતી નથી. અને અવન
કંઈ પણ જ્યારે લાગ્યો રમીબા શહાણી બેસા બોલવા અને અનીતિની
આગ માટે અતિ ચકચાર થવા લાગી ત્યારે નિરાશ થઈ, હિંમત હારીને
બેઠી અને હવે સ્વત્ત પોતાના સ્વામિને આબરૂદાર સમજાવવાનો પ્રયત્ન
કરવાને પ્રવૃત્ત થયાં. પોતે કરેલા પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નિવડ્યા પછી હવે પણ
જટ માટે થઈ ગયું હતું. તેથી લાંબો વિચાર કરી પોતાની સખી સર-
સ્વતિ પાસે દિલ ખાલી કરવાના અને તેમના પતિ દ્વારે કાંઈ કહેવડાવવાના
ઠરાવ ઉપર આવ્યાં.

સરસ્વતિએ તો અત્યારનો મળવાનો નિશ્ચય કરેલો હતો એ વાતે
પોતાના મજૂર રામાને બોલાવી નીચે પ્રમાણે ચીઠ્ઠી આપી ગજ્જરદાસ
શેઠને ત્યાં મોકલ્યો—

પત્ર.

વહાલી બહેન આર્હિક,

બહેન, ઘણા દિવસથી તમારો મેળાપ થયો નથી. માટે આજે સા-
યંકાળ વાગે હું તમારી પાસે આવવાની છું, માટે તે સમય તમને અનુ-

કૂળ છે કે કેમ તે જણાવશો. મળવાને હું ઘણી આતુર છું.

લી૦ સ્નેહાધિન સખી

સરસ્વતી.

પત્ર લઇ રામો ચાલ્યો. રણછોડદાસ શેઠના ઘર પાસે આવી પહોંચ્યો, અને જુએ છે તો માણેક શેઠાણી ગુમ ગાડીમાં બેસવાને જાય છે. એક પગ જમીન ઉપર અને બીજો પગ ગાડીની પગથી ઉપર મૂકેલો છે. રામાએ જઈ ચીઠી આપી. માણેક શેઠાણીએ લઈ વાંચી. રામાને ગાડી ઉપર બેસવાને કહ્યું અને ગાડી સરસ્વતિના ઘર તરફ હંકારી.

સરસ્વતિને પેર માણેક શેઠાણી આવ્યાં. સરસ્વતિ કપડાં પહેરતાં હતાં અને રામો જવાબ લઈ આવે તો ગાડી જોડાવવાની વરધી આપવાને બેઠી હતાં. એટલામાં રામો ઉપર આવ્યો અને કહ્યું "માણેક શેઠાણી આવ્યાં." "ક્યાં છે?" ચમકીને સરસ્વતિએ પુછ્યું. "દાદરમાં." રામાનો ઉત્તર સાંભળી સામા ગયાં અને હાથ પકડી બન્ને સાથે દિવાનખાનામાં આવ્યાં. બન્ને બહેનો સામાસામી બારી આગળ ખુરસી ઉપર બેઠાં અને વાતોએ વળગ્યાં.

"બહેન, ઘણા દિવસ થયા અવાયું નહીં હતું. આજે સવારે સહેજ વિચાર થયો, અને હમણાં કપડાં પહેરી આવતી હતી એટલામાં તો તમે આવ્યાં." સરસ્વતિએ કહ્યું

"હા, હું પણ ઘણા દિવસ થયાં ઝંખી રહી હતી. પણ શું કરૂં બહેન, શરીર પણ જરા નરમ રહેછે" માણેકે ધીમે સાદે ઉત્તર આપ્યો.

બહેન, તમારૂં શરીર તો હમણાં ઘણું લેવાઈ ગયું. મોઢું પણ ફીક્કું પડી ગયું લાગે છે અને બહુ ઉદાસ જણાય છે. કેમ!"

"હા બહેન, હમણાં એમજ લાગે છે ચિંતા પુરી ચીજ છે. એક સારી પણ ચિંતા ભુંડી છે શું કરીએ બહેન, કંઈ કહેવાની વાત નથી." માણેક શેઠાણીએ જરા નિસાસો મુકી ઉત્તર આપ્યો.

"એવી શું ચિંતાથી શરીર આવું કરી નાંખ્યું?" હસમીરીથી સરસ્વતિએ પુછ્યું.

શો ઉપાય કરવો? બહેન, રસ્તો કાંઈ સૂઝતો નથી. મનમાં બહુ મુંઝાઉં છું. હૈયું ભરાઈ આવે છે. બાપરી મનના વખત આવી છે. આજ તો ન ખમાયું ત્યારેજ હૈયું ખાલી કરવા બહેન તારી પાસે આવી છું. (માણેક શેઠાણીની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું તે રૂમાલવતી લુછતાં બોલવા લાગ્યાં) બહેન, એક પ્રકારનું દુઃખ હોય તો હું ના ગણું, પણ આ તો ચારે બાજુથી ભરાયું છે. ત્યાં હોલવવા ક્યાં જવું ! મારી ઉપર દુઃખનો ડુંગર તુટી પડ્યો છે દુઃખનો કંઈ આરો ઉગતો નથી કે દેખાય ! કોને હું શું કહું ? એવું કે પથ્થર. મારું સંસાર સુખ તો ધુળ થઈ ગયું છે, પણ મારું ઘર બગાડ છે તે મારાથી નથી ખમાતું, હવે હું કરું શું !" આ પ્રમાણે કોમળ હૃદયની સુકુમાર માણેક શેઠાણીએ પોતાનો ઉભરો કાઢ્યો અને તેમ કરતાં હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને આંખમાં આંસું ખાળ્યું ન રહ્યું ને સરસ્વતિ રૂમાલ લેઈ લુછતા પોતાની બાથમાં લઈ બોલ્યાં

"બહેન, આમ શું કરે છે ! જરા તો હૈયું કાબુ રાખ. આટલી બધી નરમ કેમ થાય છે ? આમ જરાક ધૈર્ય રાખીએ ! ખુલાસાથી વાત કર, તેનો ઉપાય કરીએ."

"વાત કરવાને - ને હૈયું ખાલી કરવાને તો આવી છું પણ હૈયું હાથ નથી રહેતું મારે રહેવાને મેડો ગમતો છે પહેરવાને કપડાં ઘરેણાં અને હરવા-ફરવાને છે બેસવાને ગાડી ઘોડા છે, પણ એ બધું શું કામનું ! જે બાઈને સ્વામિનું સુખ નથી, જે બાઈને વરનો પ્રેમ નથી, જે બાઈને સ્વામિ તરફનો સંતોષ નથી તેને અન્ય સુખ ધુળ બરાબર છે તેના જેવી દુખીઆરૂં બને અભાગણી બીજી કઈ બાઈને સમજવી ?"

"બહેન, ખરી વાત છે એનો બન્નેને અનુભવ છે. પુરૂષને જે સ્ત્રી અસલ મળે છે તો તેના દુઃખનો પણ પાર નથી રહેતો. કહ્યું છે કે—

સર્વ દુઃખનો સાંખીએ, કહ્યાગરી કર્મનો વાંક;
પણ ભુંડી વેની ભારજા, એ દુઃખ આડો આંક.

બહેન, આમાં શું કરવું ! દુનિયામાં દુઃખ કોને નથી ! બધાને છે.

ઊંચા બૂટ ઉપર ઈંગ્લિશ ફેશનો ઊંચી ક્વાલીટીનો પાટલુન અને તે કીમતી કેલીનનો કફવાળો કોટ ભભકાભેર પહેરેલો હતો અને માથે કેપ (ટોપી) હતી. આંખ ઉપર સોનાનાં ચશ્માં ચઢાવ્યાં હતાં. નાજુક બારીક ખાસ સવાસો રૂપીઆ ખરચી પ્રયાગથી મંગાવેલી હતી. પ્રાણલાલનો પોષાક પણ એવા પ્રકારનો હતો. આવા બન્ને મિત્રો (રીઝર્વ) ખાસ રાખેલી બોક્સ ઉપર બેઠા હતા. નવી પણ રણછોડદાસ શેઠને સનેપાતનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર એક ઘણી સુંદર જેવી સોના ઊંચા વસ્ત્રો પહેરાવી પોતાની બોક્સમાં બેસાડી હતી. સરત શરૂ થવાનો સમય થયો. ઘણા મહિના વર્ષો સુધી ઉત્તમ શિક્ષણ આપી, ભણાવી, ખવડાવી, પીવડાવી તૈયાર રેલા ઘોડાઓને પોતાનું પાણી દેખાડવાનો આ પ્રસંગ હતો. તેઓ ઘોડા ઘોડ ઉપર સ્વારને બેસાડી સરતનું સ્થળ માપ [illegible] માટે [illegible] આમ તેમ ઘુમાઘુમ કરી રહ્યા હતા. [illegible] ઘોડા વગેરે હતા. [illegible] તૈયાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

હતાં. તેમાં એક પણ સરતમાં છુલા નહીં, તેમજ કે દિવસ ઘેર નહીં, અને પનોતી બેઠી હતી. પહેલી સરતમાં મગુ જન સાથે હજારની "બીટ", મુકાવવી તેમાં બીશ હજાર મૂકેલા અને "લોકોમાં છાંટે કેર્ટલ" એમ ગમત કરી "હાર્યો જુગારી બમણો રમે" તેમ પરાબાપરી દાવ મારયા. પણ એક પણ દાવ પાંસરો પડયો નહીં, અને એંસી હજારની મોટી રકમ ગુમાવી બેઠા તેથીજ છરને બેચેની ઉત્પન્ન થઈ હતી.

પુનામાં રાખેલો મુકામ શેહેરમાં નહીં પણ દૂર આવેલા એક મેહેલામાં હતો. બંગલો બહુ મોટો નહીં હતો પણ ફરનીચર વગેરેથી સારી રીતે શણગાર પામેલો હતો અને ગાડી બંગલામાં દાખલ થઈ. રણછોડદાસ અને પ્રાણલાલ ગાડીમાંથી ઉતર્યા, અને બંગલાની ઓસરીમાં હિંચકે હિંચતા બેઠા. જેના બીજી ગાડીમાંથી ઉતરી કે તરત હસતી લટકે અને મટકે કરતી રણછોડદાસની સામે ખુરશીએ બેઠી અને વાતચીતમાં રણછોડદાસને એવા બોલથી નાખ્યા કે ચિંતા ચિતમાંથી ખસી ગઈ, અને પાના હમણા રમવામાં પડ્યા. થોડો વખત થતાં જમવાને ઉઠ્યા. જમતા જમતા કેટલીક મશ્કરીઓ ચાલુજ હતી. ફરી પાનસોપારી ખાઈ, કોઈને મળવા જવું છે એવું નિમિત દેખાડી ગાડી જોડાવી બન્ને મિત્રો ચાલ્યા.

આ બે મિત્રો આટલી રાતના ક્યાં ગયા? નહીં કોઈને મળવાનું હતું કે નહીં કોઈનું નોતરૂ હતું. પણ તેઓને એક ખાનગી વિચાર કરવાનો હતો. સુરતમાં ખોયાની વાત જેનાને કાને નાખી નહીં હતી, અને તે બાબત તેને જાણ કરવાની પણ જરૂર જોઈ ન હતી. માટે તેના સંબંધમાં એકાંત વાત કરવાને ગાડી જોડાવી નીકળ્યા.

"બંડ ગારડન" નામનો રમણ્ય બાગ પુનાના રહેવાશીઓને માટે વિશ્રાંતિનું એક ઉત્તમ સ્થાન છે. તેની ઝાડપાનની રચના મનને આનંદ પમાડે એવી છે, અને સઘળી વર્ષના મોસમમાં તે બાગમાં ફરવા ફરવા માટે જાય છે. રાતના સાડા નવ થયા હશે. તે એકમનો દિવસ હતો.

સવારે બપોર પહેલાં ભરી ચેક શીકરાય તેમ કરજો. નહીં તો પછી ફજેતી."

"તે કાળજી શું મને નથી? મને કહેવું પડે? પણ મુશ્કેલી તો એ છે કે એક દહાડામાં આમ પાંચ ઘરનો સોદો કેમ ઉતરશે?"

"ત્યારે એમ ધ્યાનમાં આવે છે? હાલ આપણા મોટા બંગલા ઉપર લેજો. પછી આપણુ જઇ મહિને બે મહિને વેંત કરી પાછા આપીશું."

"હા, એ ઠીક છે. આપનાર પણ તરત મળશે. ત્રણ ચાર લાખની મિલકત ઉપર લાખ રૂપીઆ આપવા તેમાં શું?

"તો એમ કરજો. જેમ સગવડ થાય તેમ કરી તમે તે રૂપીઆ મુંબાઈ બેંકમાં મોકલવાની ગોઠવણ કરી તરત કાલને કાલ પાછા આવજો. સોમવારે તમારે રહેવાની જરૂર નથી. મુનીમને કહેજો એ ભરી આવશે.

"હા, એમજ કરીશ. જો રાખનાર ધણી ચેક આપશે તો તેજ આ-રોઆર બેંકમાં જમે કરાવવાનું મુનીમને કહીશ. બેંકના ખાતામાં આપણા ચારસો પાંચસો લેણા નીકળે છે. ફીકર કરશો નહીં. ગમે તેમ રસ્તો કરીને આવીશ."

"આ વાત ચાર કાનેથી છ કાને ન જાય તો સારૂં કેમનાને ખબર નથી. કોણ જાણનાર છે? પણ ધ્યાન રાખજો ઘરમાંથી ચેતી જાય નહીં. કોણ જાણે તો કહેજો કે પુનામાં એક મીલ છે તે મીલના ધણી પાસેથી મીલ અને તેનું કંઇક કમીશન ગીરવી રાખ્યું છે તેટલા માટે જાઈએ છીએ. એવી રીતે મુનીમને કાને વાત નાખી મૂકજો."

"સારૂં, એમજ કહીશ. એટલે કોઇને વહેમ નહીં આવે. બીજું પણ કામકાજ જોતો આવીશ. લાંબુ કામકાજ છે નહીં. કંઈ સોદા બાકી નથી. શેરનો વાયદો પતી ગયો. તેમાં પાંચ સાત હજાર નફો છે તે મુનીમ લેશે."

"હા ઘાર, આપણને કંઇ લહેણું શેર પર કે અફીણમાં છે. એક-વાર શેરમાં ખોવા હતા, પણ પછવાડેથી બે ત્રણ વાયદામાં થોડા થોડા મળતા આવે છે, જોઇએ અહીંથી જઇ બે ચાર મહિના એ ખેડવું છે. વાત કરતાં માગ્યા પૈસા પેદા કરી લેઇશું."

"નહીં નહીં," તારાથી શું છાનું છે! અત્રે એક મીલ છે, છ લાખ રૂપીઆની. તેના ઉપર લાખ સવા લાખ રૂપીઆ જોઈએ છીએ. કાલે સવારે એક ખાનગી ગૃહસ્થની મુલાકાત થઈ હતી ત્યારે નક્કી કર્યું હતું. ફક્ત કમીશન કેટલું લેવું તેજ નક્કી કરવાનું હતું. વ્યાજ તો ચાર આના કબુલ કર્યા હતા."

"પણ તેમાં પ્રાણલાલને મોકલવાનું શું કામ?"

"રૂપીઆ રોકડા આપવાના. સોમવારે આપવા જોઈએ."

બે દિવસ પછી નહીં અપાય? આપણે પણ બે ત્રણ દિવસમાં જવું છે. વળી પ્રાણલાલને જવું ને આવવું."

"નહિં, ગયા વિના ચાલેજ નહીં. સોમવારે દશ વાગે તેમની વતી મુંબઈમાં ભરવાજ જોઈએ. નહીં તો કામ જતું રહે અને ખરાબ લાગે."

"ત્યારે તમારી ધ્યાનમાં આવે તેમ કરો. પણ આજે એક બાજી તો ખેલવી છે."

"હા, એક નહીં ને બે."

"પણ, મને મૂકીને રમશો!" પ્રાણલાલ હસતાં હસતાં, વચ્ચે બોલ્યો.

તમે તો અમને મૂકીને એકલા ચાલ્યા જાઓ છો. ઘેર શેઠાણી વાટ જોતાં હશે. બહુ દિવસ થયા. ગુસ્સે થાય તો સવા બે કલ્લાનું ન આપે!" જેનાએ ચેષ્ટા કરી કહ્યું.

"આપ્યું આપ્યું" પ્રાણલાલે તોરમાં ઉત્તર આપ્યો.

"જોયું જોયું તમારૂં જોર. બાયડીઓ આગળ તો બકરી બની જાઓ છો. શેઠ પણ શું! જાણ્યું જાણ્યું ખાલી ડફાસ શું કરવા મારો છો? પેલી બંગડીઓ માટે શેઠને શેઠાણીએ શું ઓછા પજવ્યા હતા?" જેનાએ હસતાં હસતાં હાડ ભાગ્યાં.

"હવે એ વાત જવા દો. ગાડીનો વખત થયો છે. ચાલો પ્રાણલાલ" રણછોડદાસ શેઠે કહ્યું.

"હાજ તો, પોતાની લગે લફરૂં આવ્યું એટલે વાત ઉડાવી નાંખવી." જેનાએ લટકો કરી જવાબ આપ્યો.

વાત આવી. પ્રાણજીવન એના જેવી ભાની ગાડીમાં બેઠા. સાથે રણછોડદાસ શેઠ પણ સ્ટેશનપર મુકવા ગયા. આગગાડીમાં બેઠા ત્યાં સુધી પાછી ફરી. તેમ અને તેમ જલદીથી રૂપીઆ ભરવાની ગોઠવણ કરવાને મજબુત ભલામણ આપી. ગાડી ગઈ. તિજોરી સંભાળી અને ચાવી દેવડી.

જે મનુષ્યે વેશ્યાને ઘેર વાસ કર્યો તેના પ્રારંભમાં અસત્ય બોલવાનો જન્મ.નો એમ તો લગભગ સમજવો. જુઠું બોલવાનું અને તેથી થતા વિશ્વાસઘાતનું પાપ દરેક ધર્મ શાસ્ત્રમાં મોટું લખેલું છે. એના જેવું બીજું પાપ શું છે! અને એવા પાપના રસ્તે લઇ જનાર માત્ર એક નીચ જનની અજાણ ઉપરનો મોટો મોહ છે કેવું આશ્ચર્ય જેવું! સરતમાં રમીઆ હોવા છે તે વાત છાની રાખવાને કેવું હડહડતું જુઠું બોલવું પડે છે! મીસ મીરરી રાખવાની કેવળ ખોટી વાતની બનાવટ કરવી પડી. આવું અસત્ય બોલવાનાં કરેલા એક અપરાધને છુપાવવાનાં કર્યા એ અપરાધ બને છે.

વેશ્યાના ફંદમાં ફસી પડેલા જનો જ્યારે પસ્તાવાથી કાંટાના બીછાના અને દુનીના મારનો અનુભવ મેળવે છે ત્યારે છેવટે પોતાના કૃત્યોને માટે રડે છે. તેમની સ્થિતિ કસાઇને પણ દયા આવે એવી થઇ પડે છે. પગે પગ અને ડગલે ડગલે જુઠું તેઓને બોલવું પડે છે એ દુષ્ટ ધંધામાં પૈસો તો મુખ્ય પદાર્થ છે તે હોય ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ જ્યારે જર ખુટ્યું, ગાંઠમાં ગરથ ન રહ્યું એટલે છેવટ ચોરીનો રસ્તો શોધવો પડે છે. એ ધંધાથી શરીરમાં અનેક રોગ ઘર કરીને વસે છે. જગતમાં સર્વ પાપનું મૂળ, સર્વ પ્રકારના દુઃખોનો પાયો અને નાશનું નાકું અને નરક કુંડી નીકળી એવું બીજી માત્ર આજ ફંદ છે પણ કામી જનો કામાંધ બની મોહમાં પડે છે તે આંખ ક્યારે ઉઘાડી જુએ છે કે જ્યારે ચારે દિશાએ ભભુકતા અગ્નિના ભડકા વચ્ચે ઘેરાયલા પોતાને જુએ છે ત્યારે. તકદીર :

રણછોડદાસ શેઠ સ્ટેશનથી પાછા ફર્યા. નવલખીના નામે એક બે બાગ રચ્યા. પછી સુતા મનમાં તો ચિંતા હતી, પણ જેમ વખત જાય છે તેમ તેમ થોડી થાય છે. આખરે ઉંઘ્યા

"પ્રાણુલાલ મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. ઘેર ગયા. દાતણ પાણી નાખ્યાં, કંઈ નાસ્તો લીધો અને પોતાના કામે વળગ્યા. વિચાર કર્યો કે ઘર ઉપર રૂપીઆ સેવાની પીડામાં કોણ પડે? વખત પણ નથી. વળી લોકો જાણશે. માટે મોટા બંગલા ઉપર સેસ સારા છે." પછી બંગલાના પડોશી પારસી શેઠ નસરવાનજી કાવસજી હતા તેમની પાસે ગયા. સલામ કરી ઉભા અને કહ્યું—

"કેમ શેઠ સારી પેઠે છો?"

"હાજી, આવો મી૦ પ્રાણુલાલ. કેમ, બોલો શો વિચાર છે? બેસો, શેઠ, ખુરશી લો."

"શેઠ. વાત ખાનગી રાખવાની છે. રણછોડદાસ શેઠનો વિચાર મોટો બંગલો વેચવાનો છે. મારો વિચાર કે તમને અપાવું ત્યાં સુધી બીજાના હાથમાં ન જવા દેવો."

"હા, પણ રીતસર થાય તો.

"શેઠ તમે જાણો છો કે સાડાત્રણ લાખ લાગ્યા છે."

"હા, પણ મી. પ્રાણુલાલ આજે કોણ એટલા આપે? શેઠે પોતાને રહેવાની સગવડને માટે છૂટે હાથે રૂપીઆ વેર્યા. તેટલા કંઈ ઉપજે? વિચાર કરો. તમે ડાહ્યા છો. શેઠ પોણાબે લાખમાં થાય તો જોઇએ."

"શેઠ, એક રસ્તો છે. રણછોડદાસ શેઠના ધ્યાનમાં એકદમ નહીં ઉતરે, તેમાં બંગલાઓની કીમત આ તરફ હમણાં વધતી જાય છે."

"હા, પણ શેઠ! રહેવાને માટે આજ ત્રણ સાડાત્રણ લાખ ખરચનાર કોણ? અને કંઈ ભાડું પણ એટલું ના આવે કે વ્યાજ એટલું ના ઉપજે. અમારે તો ભાડું ખાવાનું છે. ભાડું કે વ્યાજ."

"ત્યારે એક વાત ધ્યાનમાં આવે તો કહું. હું ધીમે ધીમે રણછોડદાસ શેઠને એ વાત ઉતારું, પણ વાત મનમાં રાખો તો. શેઠ છે નુકશાનમાં. બંગલો વહેલે કે મોડે વેચાશે. પણ એકદમ નહીં માને. શેઠ, મારી

સંથારું એમ છે કે હાલ એ અંગમાં તમે મારગેજ રાખો. પછી પોશ વધારે જોઈ હાથે ફેરી આપીશ."

"પણ મારગેજ ઉપર રૂપીઆ કેટલા આપું?"

"બે લાખ આપો."

"ના, દોઢ લાખ આપું, અને બાર આના પ્રમાણે વ્યાજ."

તે તો ઠીક છે. વ્યાજમાં કંઈ વાંકું બોલાય? દશ આના લેજો. ઓછા નથી."

"ઠીક છે. આજનું તમો કહેશો તેમ કરીશું."

"સારૂં સારે, પણ હાલ ફક્ત એક લાખ આપો. પછવાડેથી હું બંધ બેસાડી આપીશ. શેઠ, અમારામાં કહેવત છે કે "માબાપનો દિવસ અને પારસીની સોંધ" ફરી ફરીને હાથ નથી આવતી."

"હા ઠીક છે, મી. પ્રાણલાલ, તમારૂં પણ કંઈ કરીશું. આ સોદામાં પણ તમને બે આનાની દલાલી પર રૂપીઆ મળશે."

"શેઠ, એમાં શું વળે?"

"પણ વેચાણ વખતે ઠીક કરી આપીશ."

અગીઆર આનાના વ્યાજે હાલ લાખ રૂપીઆ લેવાના નક્કી કર્યાં. બન્ને જન છૂટા. રવિવારનો દિવસ હતો, બેંકો અને આફીસો બંધ હતી. તેથી ઘડીકને ઘેર ગયા. ગીરવીનું ખાનાખત તૈયાર કર્યું. પ્રાણલાલ પાસે વૈકુંઠદાસ શેઠનું મુખત્યારનામું હતું એટલે સાંજ સહી કરી. વકીલે શાખ કરી. રજીસ્ટર સોમવારે કરાવવાનું કર્યું. રજીસ્ટર કરાવ્યા વિના રૂપીઆ ન મળે. પણ પારસીના ધ્યાનમાં વાત ઉતરી ગયલી. વિશ્વાસ મોટી વાત છે. વિશ્વાસે વહાણ ચાલે છે. અંગ્રેજ સરકારના રાજ્ય પહેલાં લાખો અને કરોડો રૂપીઆનો વહિવટ માત્ર મોઢાની જુબાન ઉપરજ ચાલતો હતો. અંગ્રેજના કાયદાના કેટલાક નિયમોએ આ દેશના જનોમાં અન્યોઅન્યનો વિશ્વાસ ખડીત કર્યો, અને આજે પચીસ રૂપીઆની આપલેમાં પણ એક

આનાનો સ્ટામ્પ (ટીકીટ) જોઇએ. કાળ પણ પોતાનું કામ કરે છે. એ માત્ર સમયનીજ બલિહારી છે. નસરવાનજી શેઠને પ્રાણુલાલ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ હતો. લાખ રૂપીઆનો ચેક મુંબઈ બેંક ઉપરનો તરત પારસી શેઠે ભરી આપ્યો. નસરવાનજી શેઠ પણ હુંશીઆર અને પક્કા હતા. સોમવારે સવારના દશ વાગે રજીસ્ટ્રારની આફીસમાં તે ગીરવી ખતનો દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવવાનું ઠરાવ્યું હતું, કે અગીઆર વાગે બેંકમાં ચેક જાયતે પહેલાં દસ્તાવેજ રજીસ્ટર થઈ જાય નક્કી કરી પ્રાણુલાલ ઘેર ગયો. બે વાગે રણુછોડદાસ શેઠને ઘેર આવ્યો. ચેક મુનીમને આપ્યો. માણેક શેઠાણીને મળ્યો. તે બિચારી પોતાનો કાળ સ્વામિ તરફની ચિંતામાં કે સારાં પુસ્તકો વાંચવામાં ગાળતી હતી. ન કોઈને ત્યાં જવું કે ન આવવું. પ્રાણુલાલને "ભાઈ આવો" કહી આવકાર આપ્યો. સહેજ વાત કરી. ખબર પૂછી. આવવાનું કારણ માણેક શેઠાણીએ પૂછ્યું. ઉત્તરમાં મીલ ગીરવી રાખવાની બનાવટી વાત કહી સમજાવી. પછી ચાલ્યા. બજારોમાં ફર્યા. ભાવતાલ પૂછ્યા. દલાલો વળગ્યા. કંઈ સોદો કર્યો. શેરોની આપ લે કરી. થોડી નોટ પણ વેચી. સોનાની લગડીનો પણ થોડો વહિવટ કર્યો. અફીણના અન્તરની ખબર લીધી. સાંજના ઘેર ગયા. સોમવારે સવારના સાડા નવ વાગે જમીને ઘેરથી નીકળ્યા. રજીસ્ટ્રારને ઘેર મળવા ગયા, અને સાથે તેડી બરોબર દશ વાગે કોર્ટમાં આવ્યા પારસી શેઠ પણ ત્યાં તરતનાજ બેઠેલા હતા. સહી થઈ. સિક્કો થયો નોંધ થઈ દસ્તાવેજ પાકો થયો. "સાહેબ મહેરબાન" કહી પારસી શેઠ ચાલ્યા પ્રાણુલાલ બારોબાર ગાડી ઉપર આવ્યો, અને સાડા અગીરની ગાડીએ બેસી પુને પધાર્યા. પારસી શેઠનો ચેક અને રણુછોડદાસના ચેક બેંકના ખાનામાં જમે ઉધાર પડી ગયા, પત્યું. પીડા મટી, અને પુને રમત ગમતમાં રણુછોડદાસ શેઠ સાથે ભળ્યા.

ગૃહસ્થને રણછોડદાસ શેઠે નિમ્યા હતા. તે શેઠની રુચિ બરાબર રાખતા. સમયે સમજના શબ્દો કહેતા, ખરચમાં શિખામણ આપતા તથા કેટલાં કેટલાં કામોમાં ભવિષ્યમાં થનારી ખરાબી માટે વ્યંગમાં ચેતવણી પણ આપતા. પણ શેઠ તેમની વાતને હસવામાં ઉડાવી નાખતા હતા. મુનીમનું નામ **પરમાનંદદાસ** હતું. વયે વૃદ્ધ, સમજમાં પાકા અને ડરેલ હતા. પોતાનો ઉપાય નહીં ચાલવાથી મુનીવ્રત ધારી બેઠા હતા, અને ભરતી શેઠને લાત મારી જવાનું વખત બારીક સમજી ડહાપણ ભરેલું ચિત્ર્યું નહીં હતું. નવો બંગલો ગીરવી મૂકવાથી હવે તેમના પેટમાં ફાળ પડી કે હવે રામદાસ શેઠની તીજોરીનું તળીયું રણછોડદાસ શેઠ જરૂર બતાવતા. હિસાબ, સરવાયું તો તેમના હાથમાં હતું, તેમાં ઉધાર પાસાની રકમો જોઈ ઠીક કર્યાં, નિશ્વાસ નાખતાં અને તે ઉપર વિચાર કરતા પેઢીમાં પરમાનંદદાસ બેઠા છે એટલામાં ઉપરથી માણસ આવ્યું કે "માલીક શેઠાણી બોલાવે છે." ઉપર ગયા અને પૂછ્યું.

"કેમ બહેન શું કામ બોલાવ્યો?"

"તમે મારા મુનીમ છો, પણ તમને મારા પિતા તુલ્ય પૂજ્ય માનું છું. તમે વૃદ્ધ છો તેમ અનુભવી છો. માટે તમારી સલાહ લેવા બોલાવ્યા છે. માણેકલાલ આવ્યા હતા તે શું કરી ગયા?"

"બહેન, શું કહું? કહેવામાં માલ નથી. વાત હાથથી ગઈ છે. કોઈને દોષ દેવાનો નથી. ફક્ત ઈશ્વરની ઈચ્છા એવી છે."

"ના, પણ જરા કહો તો ખરા કે કારણ શું છે? કંઈ સમજ નથી પડતી."

"કહેવા જેવું સારું નથી. વાત કરીને ખાલી દીલમાં બળવું, કપાળીએ ખીલો નથી, પણ વાત કરી તમારી દુનીયામાં વધારો કરવાને હું નથી ઇચ્છતો."

"હા, પણ વાત જાણી તો જોઈએ કે ઉપાય કરવું બની શકે. દુઃખ તો છેજ. તેને શું કરીએ!"

"હું સુરત વગરનો નથી. કોઈ પ્રેમ તો ન કહેવાય પણ તમને
ની છુટી કર્યું છું અને તમારા માટે મારો છેટ ... છે માટે કહું છું;
પણ ... કાયદાની છે."

"અરે શું તમે નથી જાણતા કે એ આગળ કેવું વેર કર્યું છે! મારી
એ વાત અત્યારે જાય! અને તે પણ મારા માની વાત! શું મારું ઘર
અને વધારે નથી? હું તો દેવાળું કાઢું છું "પણ જવાં આગળ ફરે
એ મોહનું દેવાળું નથી."

"હા, આજના કાઢ્યું છે. તમે બધી વાત જાણો છો એટલે શું પ-
છાડ કહું."

"હા, બધું જાણું છું. પુને ગયા છે અને ત્યાં પણ આગરના કા-
રસા-કાંઈ છે, પણ પ્રાણલાલ આવીને શું કરી ગયો!"

"મને એણે કંઈ કહ્યું નથી. દશ લાખ રૂપીઆનો ચેક લાવીને
આપી ગયો અને કહી ગયો કે "મુંબઈ ભેદ" આ જમે કરાવી આવજો.
પણ હું એમ અનુમાન કરું છું કે આ રૂપીઆ આપણો નવો બંગલો
ગીરવી મુકી લાવ્યા છે, કારણ કે ચેકની નીચે સહી આપણા પડોશના
બંગલાવાળા પારસી નસરવાનજી શેઠની હતી."

"અરે, આ વખત આવી! તે દિવસે તણુ પર ગીરવી મુકી ખુટતા
રૂપીઆ લાવી સટાનું એ કાચું કર્યું. વળી પુનામાં શું કામ પડ્યું હશે કે
આવી રીતે લાખ રૂપીઆની જરૂર પડી. હાય! મારું ઘણા કાગ છે! એક
પૈ પણ પાસે રાખે એમ મને તો લાગતું નથી."

"અમીન એમજ છે. હજારોનો ખરચ. પૈસાની આવક નહીં, વટા-
વીને ખાવાનું. શેઠને કંઈ સુઝતું નથી. પ્રાણલાલે ભમાવ્યા છે. પછી
ભીખ મગાવશે."

"પણ લાખ રૂપીઆ શામાટે લીધા હશે! પુનામાં વળી શું
કર્યું હશે!"

"એક મોટું ઘરને આગળ. હજુ ખાત્રી નથી, પણ મને લાગે છે

રીતે પણ દાખલ થવાનો ઠરાવ કર્યો. દર ત્રણ વર્ષે ચુંટણી થાય છે. નવી ચુંટણીને માત્ર અઢી મહિના બાકી હતા. પ્રાણલાલે, વાત કહેતાં તર્ત "હા" ભણી. વળી "પાંચ પૈસા મળશે" એજ ધારણા પ્રાણલાલની હતી. એટલે ના શું કરવા કહે? મતો માગવાની ધમાલ ચાલી. રણછોડદાસ શેઠને એક નવો ધંધો મળ્યો. ચોડીઓ છપાવી. મતો મેળવવાનું કામ બારે ધામધુમથી ચાલ્યું. જ્યાં પૈસાનું જોર, પૈસો પૂર છૂટથી વપરાય પછી શું કામ ન થાય? માણસો દશ, વીશ, પચીશ, પગાર કરી રાખી લીધાં. જર ભલામણો થઇ. પ્રાણલાલ જાતે જઈ કાલાવાલા કરી મત લેઇ આવે. વખતે રણછોડદાસ શેઠ પોતે પણ આજીજી કરવાને વાર ન લગાડે કેટલાકોને તો કંઈ કંઈ લાલચો આપવામાં આવી. શેઠીઆઓને શેઠીઆની ઓળખાણ વધારે તેથી કેટલાક શેઠીઆઓએ રણછોડદાસ શેઠની ઉમેદવારીને મદદ કરી રોજ પચાશ માણસનું શેઠને ઘેર જમણ થાય. દિવસને નવ ગાડી ઘોડાઓ મારવા માંડ્યા. ભાડુતી ગાડીઓ પણ રોકી અને મતો મેળવવાનું કામ ઘણુ જોરમાં ચાલ્યું. જોઇતા મતો એકઠા થયા.

પણ આ તો હજુ [illegible] આવેલી હતી. ચુંટણીના દિવસની ધમાલ તો જુદી હતી. તે દિવસ આવી પહોંચ્યો. શહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં ચુંટણીને માટે મત નોંધવાના ઠેકાણા મુકરર કરવામાં આવ્યાં હતાં. જે વિભાગ તરફથી રણછોડદાસ શેઠ ઉમેદવાર હતા, તે વિભાગના ચુંટણીના સ્થાને [illegible] દિવસ મોટો મંડપ નખાવ્યો હતો. ચુંટણીના [illegible] થી મથામણ માણસની ઠઠ પ્રાણલાલના ઉ-[illegible] હતી. ગાડીઓ સૌ શેઠે રોકી હતી અને મતો [illegible] ગાડીઓ તેઓને પડતી હતી. ખુશામત, આજીજી, [illegible] મત આપનારાઓને [illegible] થતું અપમાન [illegible] પડતાં [illegible] હતા કે [illegible] હતા. મત [illegible] ચુંટણીના [illegible] જ્યાં [illegible]

પણ કેવું અજબવખ જેવું કે પંદર લાખની દોલતના ધણી થયે લગભગ દોઢ વરસ થયા છતાં રણછોડદાસ શેઠનું નામ મુંબઇના "સુલેહના અમલદારો"ની ટીપમાં દાખલ થયલું નહીં! પ્રાણલાલે તે માટે પ્રયત્ન કરવા માંડયો, અને તેમાં આડો અવળો ખરચ ઘણો થયો. પ્રાણલાલ પોતાનું પણ કરવાને ચુકતો નહીં. સાડા છ હજાર તે ખાતે પણ ખરચ થયા અને રણછોડદાસ શેઠનું નામ જે. પી. (સુલેહના અમલદાર) ની ટીપમાં દાખલ થયું. છાપામાં છપાયું, અને હવેથી શેઠ જે. પી. તરીકે લખાવા લાગ્યા. જે. પી. થયાની ખુશાલીમાં પણ મીજબાનીઓ ઉડેલીજ.

પુનેથી આવે લગભગ ત્રણ મહિના થવા આવ્યા હશે. તે સમયમાં આ પ્રમાણે બે મોટાં માન મેળવ્યાં. પુને ગયા ત્યારે સીલક થોડી હોવાથી મોટા બંગલા ઉપર લીધેલા લાખ રૂપીઆમાંથી એંસી હજાર સરતની રમતના આપતાં વિશ હજાર રાખ્યા હતા તે તો ચપટીમાં ઉડી ગયા. પુનાનો ખરચ તથા આ બે પ્રકારનાં માન મેળવવાના ખરચમાં તે રકમ તો ઉધાર પડી ગઇ, પણ ત્રણ મહિનાના ઘર ખરચ માટે વીશ પચીશ હજારની રકમ જોઇએ. તથા વીશ બાવીશ હજાર બજારમાં આપવાના પ્રાણલાલે દેખાડેલા તે પણ જોઇએ. તેટલા માટે આઠ ઘર વેચવા કહાડયા. એક મહિનામાં તેનો નિકાલ કરી નાખ્યો. વેચવાનો પ્રાણલાલને હતાં, દલાલ પણ પ્રાણલાલ હતો અને લેનાર ધણીઓનો દલાલ પણ તેજ હતો. એટલે પછી પ્રાણલાલના પોબારની શું વાત કહેવી! સવાબેથી અઢી લાખ રૂપીઆની કીમતનાં આ ઘરોનો એક લાખ અને ચોરાશી હજારમાં હાથો ઠોકી નાખ્યો. આ આઠ ઘરમાં ત્રણ મોટાં ઘર કે જે ઉપર નોટના બજારમાં આપવા રણછોડદાસ શેઠે રૂપીઆ લીધેલા હતા તે પણ આવી ગયા. માત્ર ત્રણ ઘર સીત્તેર પંચોતેર હજારની કીમતનાં રહ્યાં. એક લાખ ચોરાશી હજારની રકમમાંથી ત્રણ ઘરના ગીરવી ખત ઉપર લીધેલા એક લાખને બાવીશ હજાર રૂપીઆ વ્યાજ સાથે થયા તે આપી દીધા. નહીં તો તે ઘરનાં વેચાણખત થઇ શકે નહીં.

પણ કેવું આશ્ચર્ય જેવું કે પંદર લાખની દોલતના ધણી થયે લગભગ દોઢ વરસ થયા છતાં રણછોડદાસ શેઠનું નામ મુંબાઇના "સુધરાઇના અમલદારો"ની ટીપમાં દાખલ થયલું નહીં! પ્રાણલાલે તે માટે પ્રયત્ન કરવા માંડયો, અને તેમાં આરો અવળો ખરચ ઘણો થયો. પ્રાણલાલ પોતાનું પણ કરવાને ચુકતો નહીં. સાડા છ હજાર તે ખાતે પણ ખરચ થયા અને રણછોડદાસ શેઠનું નામ જે. પી. (સુધરાઇના અમલદાર) ની ટીપમાં દાખલ થયું. છાપામાં છપાયું, અને હવેથી શેઠ જે. પી. તરીકે લખાવા લાગ્યા. જે. પી. થયાની ખુશાલીમાં પણ મીજમાનીઓ ઉડેલીજ.

પુનેથી આવે લગભગ ત્રણ મહિના થવા આવ્યા હશે. તે સમયમાં આ પ્રમાણે બે મોટાં માન મેળવ્યાં. પુને ગયા ત્યારે સીલક થોડી હોવાથી મોટા બંગલા ઉપર લીધેલા લાખ રૂપીઆમાંથી એંસી હજાર સરતની રમતના આપતાં વિશ હજાર રાખ્યા હતા તે તો ચપટીમાં ઉડી ગયા. પુનાનો ખરચ તથા આ બે પ્રકારનાં માન મેળવવાના ખરચમાં તે રકમ તો ઉપાર પડી ગઇ, પણ ત્રણ મહિનાના ઘર ખરચ માટે વીશ પચીશ હજારની રકમ જોઇએ. તથા વીશ બાવીશ હજાર બજારમાં આપવાના પ્રાણલાલે દેખાડેલા તે પણ જોઇએ. તેટલા માટે આઠ ઘર વેચવા કહાડયા. એક મહિનામાં તેનો નિકાલ કરી નાખ્યો. વેચવાનાં પ્રાણલાલને હતાં, દલાલ પણ પ્રાણલાલ હતો અને લેનાર ધણીઓનો દલાલ પણ તેજ હતો. એટલે પછી પ્રાણલાલના પેબારની શું વાત કહેવી! સવાબેથી અઢી લાખ રૂપીઆની કીમતનાં આ ઘરોનો એક લાખ અને ચોરાશી હજારમાં હાથે ઠોકો નાખ્યો. આ આઠ ઘરમાં ત્રણ મોટા ઘર કે જે ઉપર નોટના બજારમાં આપવા રણછોડદાસ શેઠે રૂપીઆ લીધેલા હતા તે પણ આવી ગયા. માત્ર ત્રણ ઘર સીત્તેર પંચોતેર હજારની કીમતનાં રહ્યાં. એક લાખ ચોરાશી હજારની રકમમાંથી ત્રણ ઘરના ગીરવી ખત ઉપર લીધેલા એક લાખને બાવીશ હજાર રૂપીઆ વ્યાજ સાથે થયા તે આપી દીધા. નહીં તો તે ઘરનાં વેચાણખત થઇ શકે નહીં.

...મુસલમાન બેગમને ભાડે રાખ્યા, તે ઘર ખાલી મજુરથી ભાગવામાં આવ્યો. આ ઘરનું વેચાણ કરતાં, પણ, ઘ- ખીસામાં ઘણું ન રહ્યું. આ આખા ઘરના વેચાણમાં પંદર હજાર રૂ- પિયા માણેકલાલને મળ્યા. માણેકલાલની સ્થિતિ કંઈ હદ ઉ- ... હજુ પણ ઉપરાતી નથી. તેમનું દેવાનું ... બન્યાં હતાં. એનામાં જીવ નિર્બળ રહ્યો હતો અને માણેકલાલે ના- ખેલી ફુરસદમાં તેમનો ઘણું ભરાયો હતો. આ બે સિવાય તે બીજું કંઈ દેખાતા નહીં. તદ્દન અંધ બન્યા હતા.

અમૂક શેઠાણીને આ ઘર વેચ્યાની ખબર પડતાં તેમનો જીવ તે પોળમાંથી ઉડી ગયો. તેમની તો હવે ખાતરી થઈ કે લક્ષ્મીનો અં- ત આવવા વખત થયો. ખરચમાં કોઈ ઘટાડો કરતા નથી. એક પૈસો મળ- તો નથી. ... ના મોહની પાયમાનો ખરચ ચાલુ છે. ... ના ખરચ ... નથી અને રોજ કોઈ ... નાખે છે એ જુદ ... હવે તો ... અને તે ...

અને બધા તેમાં [illegible] કે [illegible] કાંઈ પણ [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible] તેનાથી [illegible] [illegible] પતિ [illegible] પરિતાકે તેમને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આની [illegible] આંસુ પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમને [illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પ્રકરણ ૨૦ મું

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કહ્યું. એવા કહી તેમ કરીને એમ ઠરાવ કરવાનો વખત મળ્યો એ ભૂલાઓને ઉલટ-સુલટ કરવાની કીક વાળી થયું હતું

મોરબીઆઈ આ વખત ભીખી બનાવું નામ પણ પ્રમાણ કહ્યું. અ-દીન અવસ્થામાં રહેતી હતી, તેનું વેચાણ કરવાને તેની બાબત ઠરાવી રહી હતી. વિચાર કરવા હતા. તેમને આ અને તેઓ હોય તેની રકમ નહીં હતી. એનું માનવો છે કે ખરી એ પૂરી થયેલ હોય તેની તેમને ખ-બર નહીં હતી, સમજાયો છે કે બગડ્યો છે, વિરોધ ખબર છે કે ભા-ઇને ઓળખે છે તેના તેમને સાક્ષાત નહીં હતી. ઘોડી ઘરમાં પડે કે બહાર પડે તેની તેમને ચિંતા ખાસ નહીં હતી ઘોડી દુઃખ ભોગવે કે સુખ ભોગવે તેનો ખાટે તેમને જરા પણ ફિકર નહીં હતી અને તેઓ ઘર છે, ઘર છે કે નુકસાન છે, કામ લીધું છે કે દીધું છે. પણ તેમને તો ફક્ત તે ખબરથી [illegible] કામ ઘણું વધારે રૂપીઆ આવે તેમ એ બાબતને પસંદ એ તેમનો મત હતો. જેવી રીતની વાત છે કે હિંદુ સંસારમાં કેટલીક ન્યાતોમાં કેટલાક પાપી અને લોભી પિતા, આવા લોભી પિતાની પુત્રીનો ભાવ ભલાટે છે [illegible] અને ખારી રીતે [illegible] કુરીવાજોના [illegible] આગળ [illegible] છે, પશુઓને દુઃખ [illegible] દુખવા દીધી છે અને પશુઓનો [illegible] કરવા પહેલા [illegible] આવી આવી અને [illegible] કરી નાખે છે એનાનું વેચાણ ક-નાઇઓ [illegible] કરેલ છે

કુશળતાની બાબતમાં પણ પૈસા પૈસા ભેગી કરતા હતા તેમને મોરબુ-રાણી મળ્યો. વેરાવળ નહિ, હું ત્યાંથી બહાર [illegible] રૂપીઆ રેકડા આપ-વાના કરાવ્યા, તેનું કામના રતનને કમીના [illegible] તથા [illegible] ઉપરાંત એક પર રતનના નામે કરી આપવું આ પ્રમાણે ઠરાવ કરી ર-ણછોડદાસ એ ત્યારે મોરબુરાનું વચન ઉથાપે એમ ન હતા! મોરબુરાએ કહ્યું કે "ઠાકોરના દેવે કહ્યું" એમ રણછોડદાસ [illegible] માનવું ઘણું આવકારથી તૈયારી કરવા માંડી. રણછોડદાસ પોતાની આત્મામાં એવો વિચાર

હતો કે માણેક શેઠાણી "નાળીએર" આપી રજા આપે તોજ શેઠથી ફરી પરણાય. માટે ગમે તેમ કરી માણેક શેઠાણીની રજા મેળવવાને તેમને સમજાવવા માંડયું. રજા લીધા વિના પરણે અને માણેક શેઠાણી ન્યાતમાં તકરાર ઉઠાવે તો રણછોડદાસને ઘણું ભારે થઈ પડે એમ હતું. માણેક શેઠાણીની સમજની કંઈ વાત કરવાની છેજ નહીં. તેમના ડહાપણનો તો પારજ નથી. માણેક શેઠાણીને મન તો ગમે તેવો પણ પોતાનો સ્વામિ, તેમની આજ્ઞા કેમ ઓળંગાય એમ તે સમજતાં હતાં ? નરતું થાય છે એ સારા માટે એમ તો તેમના મનને દૃઢ હતું. તેથી સ્વામિની ઇચ્છાનુસાર ફરીથી લગ્ન કરવાને તેમણે હા પાડી. પણ તે એક ચોકસ સરતે કે "જે કંઈ જર જરીઆન માણેક શેઠાણી પાસે હોય તે તેમની પાસે રહે અને તે તેમનું સ્રીધન ગણાય તથા એક ઘર તેમણે શેઠાણીને નામે કરી આપવું." આ સરત રણછોડદાસ શેઠે તથા પ્રાણલાલે કબૂલ કરી અને લગ્નની તૈયારી કરવા માંડી.

પણ રૂપીઆ કયાંથી લાવવા ? સીલીક લાંબી હતી નહીં. લગ્નનો ખરચ. ધામધુમ તો કરવાની નહીં હતી. વાડી બંગલે ચાર મિત્રો મેળવી બે હાથ મેળવવાના હતા. તોપણ શેઠના ઘરનાં લગ્ન. તેમજ લગ્ન ક્યારે થાય કે બે ઘર નવી અને જુની શેઠાણીઓના નામ ઉપર પાકા દસ્તાવેજની રૂએ ચડે ત્યારેજ પ્રાણલાલે રસ્તો કર્યો. અગીઆરમાંથી બાકી રહેલા ત્રણ ઘરમાં એક ઘર માણેક શેઠાણીને નામે તથા એક ઘર રતન વહુને નામે વકીલની મારફતે વેચાણ ખતથી ચઢાવી આપ્યાં, અને ત્રીજું ઘર હતું તેના પુરા કરી સાડા બાર હજાર રોકડા રતન વહુના કસાઈ માબાપને ગણી આપ્યા બાકી થોડા લગ્નના તથા ઘરના ખરચમાં ગયા. આ રીતે અગીઆર ઘરની દશા થઈ રહી.

લગ્ન થયાં. રતનવહુ ઘરે આવી. તેના માબાપને હરે કંઈ સમાઈ ન રહી. એમની સગાઈ રૂપીઆની હતી તે તો પૂરી થઈ. સાડા બાર હજાર લીધા. આઠ હજાર એક છોકરો પરણાવ્યો તેના આપ્યા. બે ત્રણ

પદ્ હેરામાં આવ્યા. આગ ખરચ થયો તેમ ખમ્મ થયો. " ધારે આ-
વ્યા તે ભુમે ગયા. " " દીકરોના પૈસો અને દીવાળીનું દેવાળું "
રી પાછું ન રહે. દીકરીનો પૈસો કેર્ફ કોઈ સુખી થયો છે! બાપા બી-
મારીના ભીખારી બન્યા એટલામાં ઓરતની વહુ. આ દસહજાર રૂપીઆ
આપી લાવેલા તેને તાર આવ્યો. અને મરી ગઈ [illegible] દાય ઘસતા અને
ઘસતા રહ્યા. ખાવા પીવાના [illegible] ટેટલાને રોતા થયા.

રેતનચંદુ [illegible] પણ
વેરી બાબ હતી [illegible] વખારે
રૂપીઆ લેવ [illegible]
[illegible]

ખરે. શેઠાણી કંટાળ્યાં, અને પોતાના પતિને પગે લાગી–આજ્ઞા માગી–પોતાનું જર જરીઆન હતું તે લેઈ જે ઘર પોતાના નામે કર્યું હતું તેમાં વાસ કર્યો. રણછોડદાસ અને પ્રાણલાલને તો "ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું." નડ હતી તે મટી ગઈ. હવે રતન વહુનું રાજ્ય થયું. માણસો સાથે વઢે, ગાળો દે. મોઢામાં જે આવે તે બોલે. રણછોડદાસ શેઠને પણ ધમકાવે. ઘડીમાં કોડીના બનાવે. પણ નવીવહુ એટલે ઘણે ખરે ઠેકાણે માનીતી વધારે હોય છે તેથી તે છાપરે ચઢી બેસે છે. બંગલામાં રણછોડદાસ શેઠ અને નવીવહુ રહેવા લાગ્યાં.

પણ માણેક શેઠાણી પૂર્ણ દુઃખી થયાં. તેમના નશીબમાં શોક્યનું સાલ આવ્યું. સ્ત્રી જાતને મોટામાં મોટું દુઃખ આ જગત્માં કંઈ પણ હોય તો તે શોક્યનું છે. તે દુઃખને શરણે માણેક શેઠાણી થયાં. અવતાર અફળ ગયા જેવું થયું. સત્તર અઢાર વર્ષની વય છે. પતિએ તજ્યાં છે. સંતાન કંઈ છે નહીં. એકલાં પોતાના પતિએ આપેલા ઘરના એક દિવાનખાના અને ઓરડીમાં રહે છે. માત્ર એક વખત અન્ન લે છે. સમયનો મોટો ભાગ ભક્તિમાં ગાળે છે. તથા બાકીનો સમય પતિના કાર્યોનું અવલોકન કરી જ્યા કરે છે. પોતે દૂર રહી પતિ સુધરેલો સાંભળવાને આતુર છે. પ્રાણલાલની સંગત મૂકે, જેનાને તજી દે અને જે કંઈ રહ્યું છે તેટલામાં ભલે રતન વહુ સાથે પણ આબરૂભેર દિવસ કહાડે તે જોવાને માણેક શેઠાણી તલપી રહ્યાં છે. શોક્યના સાલને ગણતાં નથી. પૈસા ગયાની પરવા કરતાં નથી. પણ કેવળ પતિ સુધરેલો અને સુખી થયેલો જોવાને ઝંખી રહ્યાં છે. માણેક શેઠાણી તો તેમનાં માતપિતાનું એક રત્ન હતું. તેમની પતિભક્તિની આ પરિસિમા તેમને પરમ પદને કેમ ન પમાડે ? વાંચનાર ધીરજ ધર, ધીરજનાં ફળ મીઠાંજ છે.

પ્રાણલાલને હવે વિચાર થયો કે–"કાસળ તો કહાડ્યું. એનાં પગલાં ઘરમાંથી ટળ્યાં રતનવહુનાં પગલાંએ જરૂર ગયલી લક્ષ્મી પાછી આવશે. માટે હવે એકવાર ખેડવું. આ પાર કે પેલે પાર. રણછોડદાસ શેઠ પાસે

શું ! મસાલો વધ્યો છે તે છે. એમનું નસીબ એ વારે અજમાવી જોઈએ. પછી તો એમના આમની વાત છે. કે ક્યારે શું થશે !" એમ વિચારી રણછોડદાસ શેઠને વાત કરી—

"હવે સારું થયું. પાપ હતું તે ગયું. પગલાં પૂજાય એવાં હતાં !" કૂકાએ આશુક ઈર્ષ્યા પત્ને તિરસ્કાર બતાવી કહ્યું.

"હા, હવે આપણે એ, જોવાનું નથી. નવીના પગલાંથી ગયલું બધું પાછું મેળવીશું." રણછોડદાસ શેઠે હિમ્મતથી કહ્યું.

"પણ શું ખોટું ! વેપાર કરે કંઈ વળે નહીં. એ તો હાથ બાળવાના. શું બેઠું બેઠું ખવાય છે ! સટ્ટા વિના બીજો કંઈ રસ્તો નથી. સટ્ટો હોઈ ગયો છે તે સટ્ટોજ પાછું લેઈ આવશે."

"હા પ્રાણલાલ, શેર અને રૂમાં આપણને ઠીક છે. એમાં આપણે ઘણી વખત કમાયા છીએ માટે એ આપણને આપશે."

"ઠીક છે. રૂનો સટ્ટો ઉપાડીએ."

"હા. જેમ ધ્યાનમાં આવે તેમ કરો. હવે ખાલી થઈ ગયા છીએ. કાંઈ રહ્યું નથી. ખરચ તો ચડ્યો જાય છે. માટે વૈશાખનો વાયદો ઉપાડો. રૂમાં મને બજાર તેજ લાગે છે. કારણ કે આ વર્ષે વરસાદ વધારે આવે એમ લાગતું નથી. બે ચાર લાખનો હાથ પડશે."

"ઘણાઓનું મન તેજી ઉપર છે ખરું. ગયે વર્ષે પાક વધારે થયો હતો માટે આ વર્ષે ઓછો થવો જોઈએ. માટે તેજીમાં રહ્યાથી સારો લાભ મેળવીશું."

"હા, પ્રાણલાલ હવે જોવાનું નથી "મેલ દરીઆમાં દોર રખને વાલે રામ" જરૂર કમાઈશું."

દલાલો તો આવતા હતા. નાનામાં, નોટમાં, અફીણમાં થોડું રમતા હતા. બે ચાર હજાર કમાય કે ખુવે. પ્રાણલાલે રૂનો સટ્ટો જ રમવા માંડ્યો. તેજીમાં પડવા તે રૂ લે લે કર્યું. હજારો ગાંસડીઓ મગાવી. બજાર વધે ને લેના આવે. પ્રાણલાલથી તેજીવાળાઓને ટેકો

જેઠા મકનચંદ, નાનચંદ, પેસ્તનજી વગરે તેઓના વેપારીઓએ રણ- છોડદાસ શેઠ સાથે એકસપી કરી અને બજાર એકદમ વધારી દેવાનું કર્યું. તેઓ સાગાઓએ વાયદાનો માલ ઉપાડવા માંડ્યો એટલે બજાર વધ્યો. આશીશ આશીશ ટકા પેની ગયા. પણ તેઓના ગાઓના લોભનો થોભ ન રહ્યો અને એ રણછોડદાસ શેઠ પોતે શેરિક વેચી નાખે તો જરૂર ઘણું સારાસારું લાભ કમાવા મન કરે, પણ "નહિ ન ખાય તે ઝુના ખાય." [illegible] એટલે એ નહિ કેમ [illegible] રણછોડ- દાસ [illegible] પણ ઘણું [illegible]

વૈશ્યપણા કામકાજમાં તેમની અઢાર વીશ હજારનું દેવું થઈ ગયું.
ત્યાં બજારમાંથી બાર હજારની રણછોડદાસ શેઠ તથા રતન શેઠ રતન ખૂબજ મારો રહેવા ગયા, સઘળી કારવાઈનો અંત આવ્યો. ના-દાર નોકરોને રજા આપવામાં આવી. ઘરબાર બંધ કરો રહ્યા. ખાટી પીડ કુટુંબ કેદ ઘરે આવતા થયા. રણછોડદાસ શેઠની સ્થિતિનું રૂપાંતર થઈ ગયું. રણછોડદાસ શેઠની આ સ્થિતિ ઉપર કોને દયા ન આવે? તેમની આગળની મોટાઈની આકૃતિ જોઈ કોણ એવો કઠણ હૃદયનો હશે કે તેની આં-ખમાં આંસુ નહીં આવે? દેવાની લાજમાં દુઃખી થતા જોઈ કોણ તેમની હાલતને માટે દાઝ નહીં ધરે? તેમના ખુશામતીઆ મિત્રો તેમને છોડી ગયા. તેમના લાભ લઈ કરનારાઓ તેમનાથી નાસભાગ કરવા લાગ્યા. તેમનાથી પૈસા પડાવનારા અને કમાવનારાઓ દૂર ખસવા લાગ્યા તેનું કારણ એજ કે રખેને તેમના પાંચ રૂપીઆના કામમાં ઉભા રહેવું પડે? કોઈ પાસે આવે નહીં. રસ્તામાં મળે તો આડું જુવે. સલામ પણ ન કરે.

રણછોડદાસ શેઠને જ્યારે લેણદારોએ કબજે કર્યા ત્યારે તેમની વહાલી વેશ્યા પાસે ગયા, અને થોડા રૂપીઆની માગણી કરી પણ વેશ્યાની જાત કોણ! વેશ્યાની જાત તે શું કરીઆ ત્યારે? એકવાર આવ્યા ત્યારે બેસાડ્યા, વાતચીત કરી, નુકશાન આવતા માટે દલગીરી બતાવી, મોઢાના રૂમાલમાં હાથ મૂકાવ્યો બીજી વાર ગયા ત્યારે "હિ છ હવે સગવડ કરી તો આપીશ" કહી પતાવ્યું અને ત્રીજી વાર ગયા ત્યારે નોકર પાસે કહે-વડાવ્યું કે "ઉપર આવવા હુકમ નથી." આ રાંડોએ રણછોડદાસ શેઠના કેટલા કેટલા દામ લીધા હશે? ત્યાં સુધી પૈસા હોય ત્યાં સુધી-ની જ તે સગી છે, અને પછી તો "કાંટાનું બીછાનું અને જુતીના માર જ" વેશ્યાની સોબત કરનારના નસીબમાં લખેલા છે.

હવે માણેકલાલ પણ રણછોડદાસ શેઠના આ આપત્તિ આણ થયો બે ચાર દિવસ વચ્ચે વચ્ચે આવે. એક દિવસ રણછોડદાસ શેઠને એક લેણદારે ઘણો ફાવર કર્યો, ત્યારે માણેકલાલ પાસે આ હજાર રૂપીઆ મ-

આ બાળુલાલે ઉત્તર આપ્યો કે "બાપ, તું જાણે છે કે મારી પાસે રૂ-
પીઆ છે ? આ ઘરના પરનું એક બેરકું છે તે કંઇ ગીરો જાય ? અને
તે પણ મારી વેરીના નામપર છે. મારે શું કરૂં ?" બાળુલાલના આ
ઉત્તરથી રણછોડદાસ શેઠના મન ઉપર કેવી અસર થઇ હશે તેનો કંઇ
વિચાર આવે છે ? રૂપીઆ આપવાની સાથેજ બાળુલાલે આવું જણાવ-
યું. કદાપિ રણછોડદાસ [illegible] પતાવી આપનું
[illegible]

શાંતિની કાંઈ સીમા દેખાય છે ? તેના હૃદયમાં તો સત્ય અગ્નિ પ્રજ્વલીત થઈ હતી. તો પણ ઈશ્વર ઈચ્છા પ્રમાણે, ધીરજ ધરી, કાનદાસ મહેતાને તથા પરમાનંદદાસને ખાનગી રીતે બોલાવ્યા અને પોતાના વીશ હજાર રૂપીઆના દાગીના તેમના હાથમાં મુકી કહ્યું. "ભાઈઓ, તમારો ઉપકાર અમારી ઉપર ઘણો છે. પ્રધાન સત્યકીર્તિએ જેમ રાજા હરિશ્ચંદ્ર સાથેનો પોતાનો સંબંધ સિદ્ધ કરી આપ્યો હતો તે પ્રમાણે તમે તમારો સંબંધ સત્ય રાખવી, કળિયુગમાં નોકરોના શેઠ પ્રત્યેના ધર્મનો ઉત્તમ બોધ જનમંડળને કર્યો છે. પણ વધારે વાત આપણે પછીથી કરીશું. આ દાગીના લો, મારા છે એમ કહેશો નહીં. મારૂં નામ એમના જાણવામાં આવે તેમ કરશો નહીં. પણ તમે તે વેચીને શેઠને તેમના ઉપરના દુઃખદ કરજમાંથી મુક્ત કરો. એમના જીવને બહુ ખેદ થતો હશે, લેણદારોથી કંટાળતા હશે, માગનારાઓથી તે કાયર થતા હશે. એમનાથી એ દુઃખ સહન નહીં થતું હશે ! એમણે કદી કોઈનો શબ્દ સાંભળ્યો નથી. માગનારાઓના ટુંકારા એમનાથી સખાતા નહીં હશે બહુ મુઝાતા હશે. ગભરાતા હશે, માટે કૃપા કરી તમે જાઓ અને તેમને મુક્ત કરો. કહેજો કે એ રૂપીઆ તમારા પોતાના છે. એવી રીતે કહી આપજો અને તમે એમની સાથે રહેજો. એમને દિલાસો આપજો, અને કોઈ વાતે એમના જીવને શાંતિ થાય તેમ કરજો રૂપીઆ જેટલા જોઈએ તેટલા મારી પાસેથી લેઈ જજો. પણ એમની સર્વે પ્રકારે રક્ષા થાય, એમને કિંચીત પણ દુઃખ ન થાય તેમ કરજો. તમે મારા ભાઈઓ છો. તે મારા ઈશ્વર છે. હવે સમય બદલાયો છે. સારાં ચિહ્ન દેખાય છે થોડો સમય છે. તેટલામાં તમે તેમને સંભાળી લેશો તો તમારો ઉપકાર અમે જન્મોજન્મ ભૂલાશું નહીં તમે જાઓ. જેમ બને તેમ જલદીથી તે વેચી નાખી મારા સ્વામિનું રક્ષણ કરો, તેમની સંભાળ રાખો, તેમના દુઃખી આત્માને શાંતિ આપો. "

માણેક શેઠાણીનાં આ વચનો સાંભળી કાનદાસ મહેતો અને પરમાનંદદાસ મુનીમ તો અજબ બની ગયા. પોતાનો પતિ દેવાળ હતા,

[illegible]

પણ પ્રકારને ત્યાં સાલ ન્યાય છે. તેને ત્યાં જમે ઉધાર પાસું જીરો-વર સમજવામાં આવે છે. પાપનો ઘડો ભરાતો હો તો જાય છે. અન્યાય અને અધર્મ પ્રકારને પહોંચે નથી. કર્યાં કર્મ માણસને ભોગવવાં પડે છે. માણસ ભલે તેટલું મગરૂર થઈ ફરે, ભલે તેટલાં ફાંફાં કર્મો કરી રાજી થાય, પણ કર્યાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવાં પડવાનાંજ છે. જેવાં બી વાવ્યાં હોય તેવાં ફળ આપવાનાંજ. "કરણી તેવીજ પાર ઉતરણી." બીજાને દુઃખી કરી પોતે સુખી થવાની કેમ આશા રખાય! સાચા માણસને અન્યાય અને અ-નીતિને માર્ગે ઘુસી લેઈ પોતે ભોગવવાને ઇચ્છા કરે તે ઇચ્છા તે પરમાત્મા કેમ પૂરી પાડી શકે! એક માણસ બીજાની આંતરડી કકળાવી પોતાની આંતરડી ઠારવાની જે ઉમેદ બાંધે તે ઉમેદ શા રીતે બર આવે! પ્રાણ-લાલનો પરાક્રમ વાંચનારે જોયો. રણછોડદાસ શેઠને પૈસાથી, આબરૂથી, પ્રતિષ્ઠાથી સર્વ વાતે ખરાબ કર્યા. માણેક શેઠાણીને અતિ દુઃખ દીધું અને પોતે કાળાં ધોળાં કરી, સાચાં જુઠાં બોલી, દગા ફટકા રમી, આડા અ-વળા હાથ મારી જે ધન એકઠું કર્યું તેનો તે ન્યાયી પ્રભુ કેમ તેને ઉપભોગ કરવા દે! તે પ્રભુને જગતનો કારભાર ચલાવવો છે. તેને અસંખ્ય જનોને ન્યાયનો બોધ કરવાનો છે. કોઈક જનોને ધર્મનું જ્ઞાન આપી-ગતિ આપી પોતાને શરણે લેવા છે તો તે પ્રભુ આ પ્રમાણે જગતના જનોને, પોતે અન્યાય કરે છે એવા અંધારામાં કેમ રાખે અને જગતને કેમ શિખવે કે તે પ્રભુ ન્યાયનો નહીં પણ અન્યાયનો બેલી છે? તે તો ન્યાયજ કરવાનો. ભલે મનુષ્ય પૈસાના મદમાં છાકે કે સત્તાના લહેરમાં—અભિમાનમાં રાચે. પણ જેટલાં કામ અધર્મના થવાનાં, જેટલાં કામો અન્ય જનોને દુઃખી ક-રવાનાં થવાનાં અને જેટલાં કામ અનીતિનાં થવાનાં તે દરેક કામોનો યોગ્ય બદલો આપવાને ઈશ્વર સદા જાગૃત બેઠેલા છે એવું દરેક જીવે નિશ્ચય માની રાખવું જોઈએ.

પ્રાણલાલના કર્મોનો ન્યાય થયો તેના અનેક દૃષ્ટાંતો પરમાત્માને અ-ન્યાયનાં, વિશ્વાસઘાતનાં અને દુષ્ટ બુદ્ધિના જણાયા. તે માટે પાછલી શિક્ષા

ન્યાયી પ્રભુએ જે, તેને ફરી તે વાંચનારે જોઈ. જે ઘરમાં આમના ભણુંાં નીકળી રહ્યા હતા તે ઘર પ્રાણુલાલનું હતું, અને જે સ્ત્રી અને બાળક તે અગ્નિમાં બળી મુવાં હતાં તે પ્રાણુલાલની સ્ત્રી તથા તેનો એકનો એક પુત્ર હતો. આ અગ્નિ એક દૈવકોપ હતો, અને તે કોપ પ્રાણુલાલનાં કુકર્મ કૃત્યોનું પરિણામ હતું. પ્રાણુલાલની સર્વ મિલકતનો નાશ થયો, અને ક્ષયવાળા માંદા માણસને એક બહાદુર સીપાઇએ મહા મહેનતે બચાવ્યો હતો અને જેને દવાખાનામાં લેઈ જવામાં આવ્યો હતો તે બીજો કોઈ નહીં પણ પ્રાણુલાલ પોતેજ હતો. તેના અંગ ઉપર વાલની લિંટી નહોતી હતી. અરે! એટલુંજ નહીં પણ તેના શરીર ઉપર વસ્ત્ર પણ નહીં હતાં. કેવળ વસ્ત્ર વગરની સ્થિતિમાં પેલા સિપાઇએ અગ્નિમાંથી બચાવ્યો હતો, અને પોલીસે એક ચાદર આપી તે ઓરાઢી ગાડીમાં નાખી દવાખાનમાં તેને લેઈ ગયા હતા. આ પ્રમાણે પ્રાણુલાલ જીવ્યો તથા તેની મિલકતમાં ઘરની જમીનનો ટુકડો રહ્યો. બાકી સર્વ નાશ પામ્યું. લોકોને ધીરેલા રૂપીઆની ચોપડી પણ અગ્નિમાં નાશ પામી એટલે તે અવેજ જેઓને ધીરેલો તેઓની પાસેજ રહ્યો.

પ્રાણુલાલ દવાખાનામાં પડ્યો હતો. શરીરનું ભાન રહ્યું નહોતું. દવાખાનામાં રાખ ધીમે ધીમે તેના ગળે ઉતારવામાં આવતી હતી. દવાખાનાનાં દરદીઓ માટેનાં પહેરણમાથી એક તેને પહેરવા માટે આપવામાં આવ્યું હતુ. એક લાંબી ચાદર ઓરાઢી એક ખાટ ઉપર સુવાડવામાં આવ્યો હતો. રાતનો બાકીનો ભાગ બેભાન અવસ્થામાં કહાડ્યો. સવારના દશ વાગે ફરીથી રાબ આપવામાં આવી જરા સાવધ થયો અને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થયું જોવા આવેલા એકાદ સગાથી તેણે જાણ્યું કે તેનાં સ્ત્રી પુત્ર અગ્નિમાથી બહાર નીકળી ન શકયા અને તેમાંજ બળીને મરણ પામ્યાં. ઘર અને ઘરમાનુ સર્વ ભસ્મ થઈ ગયુ, અને તે પોતે એકલોજ નિરાધાર સ્થિતિમાં રહ્યો. આ સમાચાર સાંભળી તે ચમકયો. કાળજામાં ચીરો પડ્યો, અને આવેશમાં આવી બોલ્યો. "હાય' મારી આ વલે થઈ કે મારી વહાલી

[illegible] મારો [illegible] કામ [illegible] ગયો ! [illegible]
[illegible] થયું ! [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] થયું ! [illegible] હું [illegible]
[illegible]
[illegible] હું શું કરવું [illegible]
[illegible]
[illegible] માટે ! હું [illegible]
[illegible]
[illegible]
અને [illegible]
મારી [illegible]
[illegible]
[illegible]

મારી નજર આગળ આવી ઉભાં રહ્યાં છે. હું શું જોઉં છું? રણછોડદાસની ખરાબીનું મૂળ હુંજ છું. મારી તેમના પ્રત્યેની વર્તણૂંક એક કસાઈ કરતાં ભુંડી મને જણાય છે. હું મિત્રદ્રોહી બન્યો છું. મેં વિશ્વાસઘાતનું મહા અઘોર પાપ કર્યું છે દુષ્ટમાં દુષ્ટ હરામી હું થયો છું. રણછોડદાસ શેઠને આડે માર્ગે લેઈ જઇ તેમના તનની, મનની અને ધનની ખરાબી કરનાર પાપી હુંજ છું. પૈસાને મેં વહાલો કરી કોઇ પણ જાતના મારા ધર્મને સ્વપ્નામાં પણ સમાર્યો નહીં. પાપનો ઘડો પૂરેપૂરો ભરાઈ ગયો ત્યારે ફુટી ગયો. જગતમાં મારા જેવો દુષ્ટ અને પાપી કોઇ પણ મળવાનો નથી. આજે હું જે અવસ્થાને પામ્યો છું તેમાં કોઇનો દોષ નથી. મારા કર્મનો દોષ છે લોકો વાજબી કહે છે કે **"મારૂં કર્યું મારા મરણને આડે આવજો."** તેમ મારા મરણને આડે આવ્યું છે ઈશ્વરને દયાળુ કહે છે એ ખોટું નથી તેણે દયા ન કરી હોત તો મારાં કર્મ એવાં છે, મારી કરણી એવી છે, હું એવા [illegible] ચાલ્યો છું અને મેં એવાં તો ઘાતકી કામો કર્યાં છે કે [illegible] દુઃખનો મારી ઉપર વરસાદ વરસવામાં આવે તોપણ મારા કર્મનો બરાબર ન્યાય થયેલો અંકાય નહીં. મારા બધા કર્મોમાં મને એક કર્મ વિશેષ સાલે છે મારા અંતઃકરણમાં તેનો ડામ જબરો લાગ્યો [illegible] મારી છાતીમાં ઉંડા પેઠો છે, અને તે કર્મ [illegible] અને પરી પતિવ્રતા એ માણેક રાણીની [illegible] મેં એમને જે દુઃખ દીધું, એમનું જે કાળજું [illegible] એમના દેવામાં જે હોળી સળગાવી અને [illegible] પતિ વિરહની પીડાની જે અગ્નિ તેમના શરીરની રગેરગમાં પ્રગટાવી તે સઘળું આજે હું વિચારું છું તો હું કંપન કરૂં છું કે [illegible] પ્રમાણે મારાં રૂવે રૂવે મને કીડા પડે [illegible] તો પણ મારા અપરાધની [illegible] એ સતી બાઇએ શાપ તો દીધો નહીંજ હોય **"સતી શાપ દે નહીં."** પણ માત્ર તેમના

પતંગીયાનું હોવલ બળતા અગ્નિમાંથી સહેજ ચીંગારી ઉડી હશે, અને તે ચીંગારીએ મારું સર્વસ્વ બાળી ભસ્મ કરી નાંખ્યું હશે. તે અગ્નિ એક રૂપે બહાર નીકળ્યો હોત તો મારા પાપ માટે આખું બ્રહ્માંડ બાળી ભસ્મ કરી નાંખત. તે મારા મિત્રની સ્ત્રી, સ્ત્રી પણ સદ્‌ગુણી અને સતી સ્ત્રી, જેનું નામ સ્મરતાં પાતક જાય, જેના ચરણનો સ્પર્શ થતાં પાવન થાય અને જેના આશિર્વાદથી સદ્‌ગતિને પમાય એવી સાધ્વી સ્ત્રીને મેં એવો દુઃખ દીધો. હે દેવી, હે આર્યપત્નિ, તારી ક્ષમા માગવા હું ક્યારે [illegible] નહીં.

[illegible]

પ્રાણલાલને [illegible]

[illegible] પ્રાણલાલ [illegible]

નામાં હતા ચાલુ હતી. રગતપીત અને ક્ષયના વ્યાધિથી પીડાતો હતો, અને દુઃખી દિવસ કહાડતો હતો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

જેઠ વદી આઠમ હતી. વરસાદનો આરંભ થવાના ચાળા દેખાતા હતા. આકાશ વાદળાંથી તદ્દન ઘેરાઈ રહ્યું હતું. સૂર્યનારાયણનાં દર્શન, તેમના મંદીરનાં વાદળાં રૂપી દ્વારો બંધ થઈ જવાથી બીલકુલ થઇ શકતાં નહતાં. વરસાદ ઘેરાઈ આવવાથી કંઇ અંધકાર પથરાઈ રહ્યો હતો, વીજળીઓ વારંવાર ચમકારા કરી રહી હતી અને કલાક બે કલાકમાં વરસાદ પડશે એમ ભવિષ્ય કહેતી હતી. આ પ્રમાણે મુંબાઈના લગભગ આખા શહેરમાં ગંભીર દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. તેમા ચરનીરોડ સ્ટેશનની પાસેના બેંકઓના હરવા ફરવાના રત્નાગર સાગરના કિનારા ઉપર તો આ દેખાવ વિશેષ ગંભીર લાગતો હતો. સાગરનાં મોજાં જોશબંધ ઉછળતા હતાં અને કિનારે અથડાઈ જબરો અવાજ કરતા હતા. આ સ્થળે પવનનું શું પૂછવું ? તેમાં પાછો આવો સમય, એટલે પવનના ઝપાટા અને સપાટા હતે એ તો કુદરતીજ છે. બાકી સર્વ શાંત હતું. સમય સવારના દશ વાગ્યાનો હતો પણ માણસ કોઇ જવલેજ જતું આવતું દેખાતું હતું. પૂજા કરાવવાને કે અરઘી (?) માગવાને બ્રાહ્મણો બે ત્રણ બેઠેલા હતા અને તેઓ પણ કુદરતના આ પોશાકથી ડરી ત્યાંથી ઉઠવાની તૈયારી કરતા હતા.

આ સમયે એક યુવાન પુરૂષ તે કિનારા ઉપરના એક પથ્થર ઉપર બેઠો હતો. બૂટ કહાડી મૂક્યા હતા. પગ ઉપર પગ ચડાવ્યો હતો. પાઘડી નીચે મૂકેલી હતી અને લમણે હાથ દેઈ ઉંડા વિચારમાં હતો. એ જ્યારે દરીઆ ઉપર આવ્યો તે વખતે કુદરતે આવો શણગાર ધર્યો ન હતો. સહેજ વાદળાં થતાં હતાં, પણ તેના બેઠા પછી વાદળાંની ઘટા, અંધકાર, વીજળીના ચમકારા તથા પવનના ઝપાટારૂપી વસ્ત્રાલંકાર કુદરતે થોડા વખતમાં

[illegible] આ દેખાવ, જગત જુવે છે પણ પેલા જુવાનને તેનું ભાન [illegible] રહેલો અંધકાર તથા વિજળીના ચમકારા તે જોઇ શકતો નથી કારણ, કે તેના આંતરીક કોઇ વિચારોએ બાહ્ય ચક્ષુનું તેજ હરી લીધું હતું. પવનના ઝપાટા તેને લાગતા નથી કારણ કે તેના મનના [illegible] વિચારોએ તેના દેહની સ્પર્શશક્તિને આકર્ષી લીધી હતી. તે બેઠો હતો પણ તેનું તેને ભાન નહોતું. પાઘડી પવનથી ઉડી કેટલેક દૂર પડી હતી તેની તેને ખબર નહોતી. શાની ખબર હોય ? તે વિચારના ઘણા ઊંડાણમાં [illegible] પડેલો હતો તેની વૃત્તિ આ સમયે આ જગતના સંબંધથી કેવળ [illegible] હોય એવી હતી.

તે જુવાન શું વિચારો કરતો હતો ? તે રત્નાગર સાગરને પોતાના દેહનું બળીદાન આપવાને આવ્યો હતો. દરીઆમાં પ્રાણત્યાગ કરવાને જેમ [illegible] જતો હતો પણ પાછો કંઇક વિચાર આવતા તે તેને તેમ કરતો અટકાવતો હતો. તે મરવાને આવ્યો હતો પણ બેઠાં બેઠાં પોતાના સંબંધમાં બની ગયેલા બનાવો તેના સન્મુખ આવી ઉભા રહ્યા તે બનાવો વિષે તેના મનમાં વિચારો આ સમયે ઉત્પન્ન થતા હતા. તે મનમાં બોલતો હતો કે "હું કેવો મુર્ખ ! કેવો નાદાન ! કેવો અભાગીઓ ! આજે દેહ ત્યાગ કરવા વખત આવ્યો તેને માટે હું જ ગુન્હેગાર છું પંદર લાખની [illegible] ના માલીક થવે આજે બે વર્ષ પૂરાં થયા. બે વર્ષ [illegible] કેવો ફેરફાર થઇ ગયો ! જરૂર હું તો આજે મરીશ પણ મારો [illegible] બંધુઓને બોધ નહીં કરશે ! મારા દેહ ઉપર જુગી [illegible] બે વર્ષનો ઇતિહાસ જગતના જનોને જાહેર થશે. ઇશ્વરદાસ જે [illegible] સુજ્ઞ પુરુષનો મારા શુભચિંતના વચનો મેં [illegible] લાલ જેવા એક સ્વાર્થી, લોભી અને કપટ [illegible] ખરો વિચાર આબુસ બનાવ્યો તે મારી [illegible] દુનીઆંધાર કરી આખરે આ આત્મઘાત કરવાનો [illegible] તેણે મારા પૈસાની ખરાબી કરી, મને આખર [illegible]

[illegible]

મારે જરૂર કરવું જોઇએ. મારા અપરાધની ક્ષમા માગવી જોઇએ, મારી ભૂલ મારે કબુલ કરવી જોઇએ. મને એક વાર તેની માફ મળવી જોઇએ. મારે એકવાર તેની દયા પામવી જોઇએ. મારે એકવાર તે પવિત્ર, સદ્‌ગુણી અને પતિવ્રતા ઓને હાથ જોડી દોષમાંથી મુક્ત થવા યાચના અવશ્ય કરવી જોઇએ. માણેક શેઠાણીને મેં અનેક દુઃખ આપ્યાં છે. તેમની આંતરડી અત્યંત કકળાવી છે. તેમનો જીવ બાકે બાળ્યો છે. મેં તેમને કેટલું કષ્ટ આપ્યું છે તેનો હું આજે વિચાર પણ કરી શકતો નથી. તો એક વાર મારા અપરાધોની માફ માફી માગવીજ જોઇએ. કાલે મરીશ. જીવીને શું કરવું છે! માણેક શેઠાણી સ્ત્રી છે તેથી માફી માગવી એ કઠણ દેખાશે. ના, પણ એમાં કઠણું શું છે! ગમે તે મનુષ્ય હો, બાપ હો કે દીકરો હો, શેઠ હો કે ચાકર હો, ધણી હો કે ધણીઆણી હો પણ જેનો દોષ થયો તેની પાસે ક્ષમા માગવી એ દરેકનો ધર્મ છે અરે! એક વાર તે પતિવ્રતાનાં દર્શન થશે! એમની શિખામણે ચાલ્યો હોત તો આ વખત ન આવત. હશે, બની તે ખરી પણ માફ તો માગુ મગુ તો ખરૂજ જીવીને શું કરવું! ચાલ જીવ હું એમને મળું ક્યાં મળુ! તેમને ઘેર જાઉં! શું મો લેઇને! આ મોઢું કેમ બતાવું! નહીં, ફીકર નહીં તે મારી સ્ત્રી છે મારા ઉપર તેમનો પ્રેમ છે તે મને માનથી [illegible] પ્રેમથી મને ક્ષમા કરશે એટલે મારાથી નિશ્ચિંતપણે મરાશે [illegible] જીવ ન રહ્યો જાય હું ભૂત ન થાઉં નિવૃત્તિથી મરીશ કંઇ કહેલું મરીશ મરીને એ તો નિ[illegible] કારણ જીવીને શું કરવું! જવું, શરમાતા શરમાતા પણ જવું ધીમે ધીમે [illegible] પણ જવું તેમને મળવું અને ક્ષમા માગવી. મને તે [illegible] 'તે દયાળુ છે, માયાળુ છે આપશે અને આપશેજ"

આમ વિચાર કરતા-કરતાં [illegible]. જુએ છે તે તે [illegible] પાઘડી લેઇ બે બાજુમાં તેમનાં [illegible] તેવું [illegible] તેની આ સ્થિતિ માટે [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible], લાકડી, ચાડીને ઘડીની પૂર સદાયથી અને [illegible] ઉપર બાકે જબ-

અને થોડા રૂપીઆ માગતાં મારે ઘેર આવવાનું બંધ કર્યું. એટલુંજ નહીં. પણ રસ્તે મળે તો આડું જોઇ ચાલ્યો જાય, પણ ઇશ્વરે તેના કર્મનો તેને બદલો આપ્યો. ગઇ પરમ દિનેજ આગમાં તેનું સર્વસ્વ બળી ગયું. સ્ત્રી પુત્ર પણ બળી મુવાં. અને પોતે ધર્માદા દવાખાનામાં પડયો છે. હરી. મારે સંદેહ શું કરવો ? મારે રાંડના ફંદમાં શું પડવું ? જગત્‌નાં જનોનો નાશ કરનારા તેજ સટ્ટા અને રંડીબાજીએ મારી પંદર લાખની દોલતનો નાશ કરી મારી આ વખત આણી છે. અધુરામાં પૂરૂં પ્રાણલાલે ઘાતકી કામ એ કર્યું કે મને કર્કશા પરણાવી દાઝયા ઉપર ડામ દીધો. નવીએ કહેલા શબ્દોના ડામ મારી છાતીમાંથી ભુસાવાના નથી. જેનાનો શો વાંક કહાડવો ? એનું તો એ કામજ છે. માણસ આંધળું થઇ પતંગીઆની પેઠે અગ્નિમાં પડે તેમાં અગ્નિનો શો દોષ ? સઘળું બન્યું એ કોઇને માટે નહીં પણ મારા જીવને આજની આ ગતિ આપવાને માટેજ બન્યુ છે. થયું છે તો ઘણું થયું છે. તેની કંઇ હદ રહી નથી હવે મારે જીવતુ શા કામનું ? હું શું મોંહુ બતાવું ? અને હું શું કરૂં ? જગત્‌માં કોઇ કોઇનું નથી. મરવું તો છેજ અને તે એકજ વાર, વહેલું કે મોડું આજે નહીં મરૂં તો થોડા દિવસ, માસ કે વરસ પછી. પણ મરણ તો મુકનારજ નથી, તો હવે લેણદારોના ઠોકારા ખાવા, કર્કશાનાં વચનો સાંભળવાં, લોકોનું આંગળી ચિંધવું થવું અને દુઃખે દિવસ પૂરા કરવા એ કરતાં મરવું શું ભૂંડું ! પાસે પૈસો નથી. દેવું ક્યાંથી આપવું ! પૈસો કરવાનાં સાધનો નથી. વેપાર ધંધાની ગમ નથી. તો નાહકનું જીવીને શું કરવું ! જીવવું શાને માટે ! વગર ઉપયોગનું જીવવું ? વ્યર્થ બીજા ઉપર બોજો થઇ પડવું ! કોર્ટમાં પ્રખ્યાત થવાને બાર રૂપ થવુ એ કરતા મરવું શું ખોટું ! હું મરીશ તો છુટીશ. સુખી થઇશ. માટે મરવું પાછળ હું શું સંભારૂં ? સદાવખીને યાદ કરી શું કરવું ? એ તો વીજળીનો ચમકારો થઇ ગયો. એ તો એક રમત રમાઇ ગઇ. હવે જીવીને શું કરવું ? અપયશમાં જીવવું એ કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે. મરવું એ નિશ્ચય. પણ નહીં, આજે ન મરૂં કાલે મરવું. એક કામ

મારે જરૂર કરવું જોઇએ. મારા અપરાધની ક્ષમા માગવી જોઇએ. મારી જાત મારે રજુ કરવી જોઇએ. અને એક વાર તેની માફ માગવી જોઇએ. મારે એકવાર તેની રજા માગવી જોઇએ. મારે એકવાર તે પવિત્ર, સદ્ગુણી અને પતિવ્રતા સ્ત્રીને હાથ જોડી દેશમાંથી મુક્ત થવા શમના અવશ્ય કરવા જોઇએ. મારાંક ભોળાંપણાને મેં અનેક દુઃખ આપ્યાં છે. તેમની અંતઃરડી અત્યંત દાઝતી છે. તેમનો જીવ બળે બાળ્યો છે. મેં તેમને કેટલું કષ્ટ આપ્યું છે તેનો હું આજે વિચાર પણ કરી શકતો નથી. તો એક વાર મારા અપરાધોની માટે માફી માગવીજ જોઇએ. હાયે મરીશ. જીવીને શું કરવું છે ! મારોક ભોળાણી સ્ત્રી છે તેથી માફી માગવી એ કઠણ કેમાયે. ના, પણ એમાં કઠણ શું છે ! અમે તે મળુમ હો, બાપ હો કે દીકરો હો, ઘેર હો કે બહાર હો, ધણી હો કે ધણીઆણી હો પણ જેનો દોષ થયો તેની પાસે ક્ષમા માગવી એ દરેકનો ધર્મ છે અરે ! એક વાર તે પતિવ્રતાનાં દર્શન થશે ! એમની શિખામણે ચાલ્યો હોત તો આ વખત ન આવત. હશે, બની તે ખરી પણ હાર તો આવ્યું મરવું તો ખરૂંજ. જીવીને શું કરવું! આશ જીવ છે એમને મળું ક્યાં મળુ ! તેમને ઘેર જાઉં ? શું મેં ઘેરની ! આ મોઢું કેમ બતાવું ! નહીં, હોઇર નહીં! તે મારી સ્ત્રી છે મારા ઉપર તેમનો પ્રેમ છે તે મને માનથી બોલાવશે પ્રેમથી મને ક્ષમા કરશે. એટલે મારાથી નિશ્ચિંતપણે મરાશે નહિ જીવ ન રહી જાય હું ભૂત ન થાઉં. નિરાંતથી મરીશ કે કહેજે મરીશ મરીશ એ તો નિઃસંદેહ કારણ જીવીને શું કરું ? જવું. શરમાતાં શરમાતા પણ જવું ધીમે ધીમે ડગલે પણ જવું. તેમને મળવું અને ક્ષમા માગવી મને તે મળશે ! તે દયાળુ છે. ગાયાળુ છે આપશે અને આપશેજ"

આમ વિચાર કરતાં-જાગૃત થતાં—ફરી જુએ છે તો તે યુવાનની પાઘડી લેઈ બે માણસો તેમની પુંઠ પછવાડે ઉભેલા તેણે જોયા તેઓ તેની આ સ્થિતિ માટે કલ્પાંત કરતા હતા, રડતા હતા અને જે યુવાન, ગાડી, વાડીને લાડીની પૂર સહાયથી અને મઝામાં થોડા દિવસ ઉપર બારે બસ-

અને થોડા રૂપીઆ માગતાં મારે ઘેર આવવાનું બંધ કર્યું. એટલુંજ નહીં પણ રસ્તે મળે તો આડું જોઇ ચાલ્યો જાય, પણ ઇશ્વરે તેના કર્મનો તેને બદલો આપ્યો. ગઇ પરમ દિનેજ આગમાં તેનું સર્વસ્વ બળી ગયું. સ્ત્રી પુત્ર પણ બળી મુવાં. અને પોતે ધર્માદા દવાખાનામાં પડયો છે. હવે મારે શું દો શું કરવો ? મારે શંકના છંદમાં શું પડવું ? જગતનાં જનોનો નાશ કરનારા તેજ સદા અને રઢીબાઇએ મારી પદર લાખની દોલતનો નાશ કરી મારી આ વખત આણી છે. અધુરામાં પૂરૂં પ્રાણલાલે ઘાતકી કામ એ કર્યું કે મને કર્કશા પરણાવી દાઝયા ઉપર ડામ દીધો નવીએ કહેલા શબ્દોના ડામ મારી છાતીમાંથી ભુસાવાના નથી. જેનાનો શો વાંક કહાડવો ! એનું તો એ કામજ છે. માણસ આંધળા થઇ પતંગીઆની પેઠે અગ્નિમાં પડે તેમાં અગ્નિનો શો દોષ ? નથવું મન્યુ એ કે મને મારે નહીં પણ મારા જીવને આજની આ ગતિ આપવાને માટેજ મન્યુ છે થયું છે તો ઘણું થયું છે. તેની કંઇ દરકાર રહી નથી. હવે મારે જીવવું શા કામનું ! હું શું મોંઢુ બતાવું ? અને હું શું કરૂં ? જગતમાં હવે કોઇનું નથી. મરવું તો છેજ અને તે એકજ વાર, રહેવું કે મેહું આજે નહીં મરૂં તો થોડા દિવસ, માસ કે વરસ પછી પણ મરણ તો મુકનારજ નથી, તો હવે લેણદારોના ઠુકારા ખાતા અપમાન સહન કરતો ભમતા, લોકોનું આંગણી ટેરવું બનવું, અને દુખે દિવસ પૂરા કરવા એ કરતાં મરવું શું ભુંડું ? પાસે પૈસો નથી ... થી આપનો પૈસો ... ... નથી વેપાર ધધાની

મારે જાહેર કરવું જોઇએ. મારા અપરાધની ક્ષમા માગવી જોઇએ. મારી ભૂલ મારે કબુલ કરવી જોઇએ. અને એક વાર તેની માફ માગવી જોઇએ. મારે એકવાર તેની દયા યાચવી જોઇએ. મારે એકવાર તે પવિત્ર, સદ્‌ગુણી અને પતિવ્રતા સ્ત્રીને હાથ જોડી દોષમાંથી મુક્ત થવા યાચના અવશ્ય કરવી જોઇએ. માણેક શેઠાણીને મેં અનેક દુઃખ આપ્યાં છે. તેમની અંતરની અમંત લાગણી છે. તેમનો જીવ મડકે બાળ્યો છે. મેં તેમને કેટલું કષ્ટ આપ્યું છે તેનો હું આજે વિચાર પણ કરી શકતો નથી. તો એક વાર મારા અપરાધોની મારે માફી માગવીજ જોઇએ. કાલે મરીશ. છતીને શું કરવું છે! માણેક શેઠાણી સ્ત્રી છે તેથી માફી માગવી એ હલકું દેખાશે. ના, પણ એમાં હલકું શું છે! અમે તે માણસ હો, બાપ હો કે દીકરો હો, શેઠ હો કે ચાકર હો, ધણી હો કે ધણીઆણી હો પણ જેનો દોષ થયો તેની પાસે ક્ષમા માગવી એ દરેકનો ધર્મ છે. અરે! એક વાર તે પતિવ્રતાનાં દર્શન થશે! એમની શિખામણે ચાલ્યો હોત તો આ વખત ન આવત. હશે, બની તે ખરી. પણ માફ તો માગું મરવું તો ખરૂંજ છતીને શું કરવું! ચાલ જીવ છા એમને મળું હવાં મળું! તેમને ઘેર જાઉં! શું મો દેખાડીને! આ મોઢું કેમ બતાડું! નહીં, ફીકર નહીં તે મારી સ્ત્રી છે મારા ઉપર તેમનો પ્રેમ છે. તે મને માનથી બોલાવશે પ્રેમથી મને ક્ષમા કરશે એટલે મારાથી નિશ્ચિંતપણે મરાશે મારો જીવ ન રહી જાય હું ભૂત ન થાઉં નિરાંતથી મરીશ હઉ હવેને મરીશ મરીશ એ તો નિઃસંદેહ કારણ છતીને શું કરવું! જાઉં. સામમાતાં મરમાતા પણ જાઉં પાસે પીને ઉમરે પણ જાઉં વે-મને મળવું અને ક્ષમા માગવી અને તે મળશે ’ તે દય ગુ છે આશાગુ છે આપશે અને આપશેજ”

આમ વિચાર કરતો જાગૃત થયા—જુઓ જુએ છે તો તે જુવાનની પાઘડી લેઇ બે માણસો તેમની પુંઠ પકડે ઉભેલા તેમણે જોયા તેઓ તેની આ સ્થિતિ માટે કલ્પાંત કરતા હતા, રડતા હતા. અને જે પુરૂષ, સ્ત્રી, વાડીને ... પર સદાવળી અને મઝાના ફીણ ફિરતા ઉપર જ્યારે અભ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વચ્ચે જણ કાનદાસ મહેતાને ઘેર આવ્યા. રણછોડદાસ શેઠને ગરમ પાણી નાવા માટે આપ્યું. નાહ્યા. પરમાનંદદાસે પણ ત્યાંજ નાહી લીધું અને ત્રણે જણો સાથે જમવા બેઠા. રણછોડદાસને સમજાવીને બહેતર જણાયા કરતું કે તેમનો જીવ તો ચકડોળે ચડેલો છે. મરવા મથવા સુધી પણ આવ્યા હતા. તેમના મનમાં માલેક શેઠાણીને મળવાની ઘણી આતુરતા હતી અને તેમને મળી ક્ષમા માગી મરવા જવા માટે નિશ્ચય હતો. પણ "રામ રાખનાર તેને કોણ મારનાર છે." જેના આયુષની દોરી ખૂટી નથી અને આ સંસારમાં જેના દિવસો પૂરા ભરાયા નથી તેને મોત ક્યાંથી આવનાર છે! રણછોડદાસ શેઠના પ્રારબ્ધમાં દુઃખના દિવસો પુરા થઈ સુખ ભોગવવાનું લખ્યું હશે તે કેમ મિથ્યા બને! તેમનાથી આપઘાત થાયજ કેમ? એ વખત ગયો. "આણીનો ચુકયો સો વરસ જીવે." રણછોડદાસ શેઠ માલેક શેઠાણીને મળવા તલપી રહ્યા હતા. કાનદાસ મહેતો તથા પરમાનંદદાસ પણ તેમના મનની વૃતિ જાણતા હતા. કાનદાસ મહેતાએ રણછોડદાસ શેઠની સાથે જઈ તેમના લેણદારોના હિસાબ નક્કી કર્યા. પરમાનંદદાસને દાગીનાની વ્યવસ્થા કરી રુપીઆ લાવવાનું સોંપ્યું હતું. તે વૃદ્ધ, ડાહ્યો અને દિર્ઘદ્રષ્ટિવાળો પુરૂષ હતો. તેણે દાગીના વેચવા વાજબી ન વિચાર્યું તેથી એક સારા ગૃહસ્થને ત્યાં માત્ર ૬ આનાના વ્યાજે તે ગીરવી મૂકી રૂપીઆ સત્તર હજાર લીધા. કાનદાસ મહેતાએ કરેલા હિસાબોમાં કુલ દેવા સવા ચૌદ હજાર નીકળ્યા. તે બન્ને સમજુ મુનીમોએ પાસે રહી સર્વને ચુકાવી આપ્યા. રણછોડદાસ શેઠ દેવાથી મુક્ત થયા એક પૈસો પણ તેમની પાસે કોઈ માગનાર ન રહ્યું. સર્વેનું રવી ગયું. હવે શેઠ એક સાટમાંથી છૂટયા. દેવાની લાજ તેમને હતી. તેમનું મોટામાં મોટું કષ્ટ મટ્યું તેમનો ભારેમાં ભારે ભય દૂર થયો. તેમને લેણદારોના હુંકાર અને શબ્દો સાંભળવાની જે બીક હતી તે જતી રહી તેમના મનને આવી રીતે કેટલુંક પશ્ચાતાપથી શાંતિ થઈ અને કાનદાસ મહેતા પ્રત્યે કહ્યું —

આ રૂપીઆ તમે ક્યાંથી લાવ્યા! તમે મારી ઉપર મોટો

ઉપકાર કર્યો છે, તેનો બદલો હું ક્યારે આપીશ ?"

"રૂપીઆ ક્યાંથી લાવ્યા તે તમારે પૂછવાની જરૂર નથી. એ પણ તમારુંજ છે. અમારું શું છે ! આ દેહ તમારો છે. અમે તમારા ઉપર શો ઉપકાર કરી શકીએ ? અમે તમારા નોકર છીએ. તમારું બધું અમારે પેટમાં છે. તો તમારી સેવા બજાવવી એ અમારું કામ છે. હું તમારી પેઢીના [illegible] માં આવ્યો છું, પણ એ આજથી પણ તમારોજ [illegible] છું, [illegible] મારી સારી સ્થિતિમાં સારી સલાહથી [illegible] અને તૈયાર [illegible] તેથીજ હોતે તમારી દુઃખદ સ્થિતિમાં તમને મદદ કરવી એ અમારો ધર્મ અને સમજીએ છીએ. પરમાનંદદાસ તમારું બધું [illegible] છે અને આદે તમારી શેઠાણી તેમને દુઃખ [illegible] ચિંતા ન કરો. [illegible] મળવું જોઈએ.

"હું શું [illegible]

[illegible]

મને દુઃખી થયેલા જોઈને તેઓ દુઃખી છે. તમારાં વચનને માટે આતુર
, અને, નમાઈ પણ ફિકરને ધોઈ એવી પતિવ્રત પાળનારી એ સ્ત્રી છે."
" અરે પણ હું કેમ આવું ? આવો પણ કેમ ઉપરે ! તેમનું કાળજું
કેવું નથી આવ્યું ! હું આવીને શું કરીશ ! હું મારી સ્ત્રીને સુખ આ-
પવા બદલે ઉલટાં મારા પાસને પાપ પડી મેં એમને દુઃખ ઘણું દીધું
, મેં એમનો ઘણો અપરાધ કર્યો છે, અને તે ક્ષમા કરશે !"

"હા, તમે ચાલો તો ખરા. સહુ ઠીક થશે."

પરમાનંદદાસ, કરસનદાસ મહેતો અને રણછોડદાસ શેઠ મા-
ણેક શેઠાણીને ત્યાં આવ્યા. રણછોડદાસનું મન અચકાતું હતું. કારણ ચ-
ઢતે તેમના પગ ધ્રુજતા હતા. પોતાની સ્ત્રી છે. એ વાત ખરી પણ તેમના
સંબંધમાં પોતે જે વર્તણુક ચલાવેલી તે તેમના અંતઃકરણમાં ડંખતી હતી.
ઉપર ગયા. સર્વે જણ બેઠા. શેઠના ઉપર નજર પડતાં માણેક શેઠાણીનું
હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેમણે બાજુ ઉપર જઈ ખુબ રડી ખાલી કર્યું. એટલામાં
હિંમત લાવી રણછોડદાસ શેઠ બોલ્યા—

"આવી રીતે કલ્પાંત કરી શા માટે મને વધારે દુઃખી કરો છો !
હું અપરાધી છું. મેં ઘણા દોષો કર્યા છે. અને તમને ઘણું દુઃખ દીધું છે. તેની
મને ક્ષમા આપો. તેટલાજ માટે આવ્યો છું."

"આ તમે શું બોલો છો ! મારી પાસે ક્ષમા માગો છો ! શાને
માટે ! તમે કંઈ મને દુઃખ દીધું નથી. તમે શો દોષ કર્યો છે ! તમે શો
અપરાધ કર્યો છે? કંઈ નથી કર્યો એ તો ચાર દિવસ દુઃખના હોય ! એ-
મજ ચાલે. તેમાં શું થઈ ગયું !"

આવી રીતે વાતની શરૂઆત થઈ એટલે કામનું નિમિત કહાડી પા
કલાકમાં પાછા આવવાનું કહી કાનદાસ તથા પરમાનંદદાસ ગયા. ર-
ણછોડદાસ અને માણેક શેઠાણી એકલાં રહ્યા એટલે માણેક શેઠાણી
તરતજ ઉઠી પોતાના પતિને વિનેકથી વળગ્યાં, એક બાજુ હાથ ઉપર સાથે
બેઠાં અને નમ્રતાથી બોલ્યાં—

"વહાલા, બધું પાછલું ભૂલી જાઓ. લેશે કંઈ બનીને દાસીનું કહ્યું માનો તો પાછલી વાત યાદ કરી વધુ ખેદ ન આપો."

"કેમ ભૂલાય? મેં તારી શિખામણ ન માની; તારી સમજણ ડહાપણના શબ્દો મેં ન સાંભળ્યા અને આપણી આવી સ્થિતિ ખોમચે મેં કરી."

"એમાં કોઈનો ઉપાય ચાલતો નથી. એ પ્રમાણે બનું સરજેલ જન્મના લેખો લખાયલા હશે તો તેમ થયું. "ગઇ પળ લેશી, વાંચતો નથી." જે માણસ મરી ગયું, જે ચીજનો નાશ થયો વાત બની ગઈ તેનો શોક કરનાર માણસ અણસમજુ મણાય છે. વહાલા તમારે શું દુઃખ છે? તમારે કઈ વાતથી અરમડવાનું નથી. જે દાસી છે તે તમારીજ છે મરણ આવે તો અહીંયા રહો મરણ આવે તો રહો ખાઓ પીઓ અને આનંદ કરો."

"અરે, હું તારો કેવો મોટો ઓશિયાળો છું! તેજ રૂપીઆ [illegible] તને [illegible] [illegible] [illegible] તારીજ દવાથી મારા [illegible] [illegible] થયું છે [illegible] મને [illegible] [illegible]ની ક્ષમા આપ."

"તમે [illegible] [illegible] ચરણ પોતાને પાછી તેજ [illegible] પવિત્ર [illegible] [illegible] તેની પરમ ક્ષમા માગો છો? તેને તેની ક્ષમા [illegible] છો? એવું કહેવું તમને છાજતું નથી."

"નહીં [illegible] નથી. હું જાણું છું કે તને તમારો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સાથે મળી [illegible] [illegible] મારે [illegible]

[illegible]

તમારો [illegible]

"વહાલા, બધું પાછલું ભૂલી જાઓ, બન્યું કંઇ બન્યુંજ નથી. મારું દાસીનું કહ્યું માનો તો પાછલી વાત યાદ કરી વધુ ખેદ કરવાનું કારણ ન આપો."

"કેમ ભૂલાય? મેં તારી શિખામણ ન માની, તારી સમજના અને ડહાપણના શબ્દો મેં ન સાંભળ્યા અને આપણી આવી સ્થિતિ મારી મૂર્ખાઇએ મેં કરી."

"એમાં કોઇનો ઉપાય ચાલતો નથી. જે પ્રમાણે બધું પોતાના પૂર્વ જન્મના લેખો લખાયલા હશે તો તેમ થવું. "ગઇ પળ જોશી પણ વાંચતો નથી." જે માણસ મરી ગયું, જે ચીજનો નાશ થયો અને જે વાત બની ગઇ તેનો શોક કરનાર માણસ અણસમજુ ગણાય છે. વહાલા, તમારે શું દુઃખ છે? તમારે કઇ વાતની અરમાનતા નથી. જે દાસી પાસે છે તે તમારીજ છે. મરણ આવે તો અહીંયા રહો. મરણ આવે તો અહીં રહો. ખાઓ પીઓ અને આનંદ કરો."

"અરે, હું તારો કેવો મોટો ઓશીંગણ છું! તેંજ રૂપીઆ આપી મને કેદમાં મુક્ત કરી, બચાવ કર્યો. આજે તારીજ દયાથી મારા પ્રાણનું રક્ષણ થયું છે. વહાલી, એક વાર મને મારા દોષોની ક્ષમા આપ."

"તમે આ શું બોલો છો? તમારા ચરણ ધોઇને પીએ તેજ આ દેહ પવિત્ર થાય. એવી તમારી રાંક દાસી તેની પાસે ક્ષમા માગો છો! અને તેની ક્ષમાની આશા રાખો છો! એવું કહેવું તમને છાજતું નથી."

"નહીં નહીં, તેમ નથી, હું જાણું છું કે તને તમારો જો ધર્મ છે તું તેને જાણનારી છે પણ તેમ છતાં હું તમારો ... ઘણો અપરાધી છું ને તેને માટે ક્ષમા—"

"એ વાતજ જવાદો. આજે જમ્યા નહીં માટે ચાલો જમવા. આજે તમારો જન્મદિવસ છે રસોઇ તૈયાર છે."

"હું જાણું છું કાળદાસ નહોતાને ..."

પછી બંને હાથે આજે ... એ જમ્યાં. જે વખત ...

[illegible] અને તે [illegible] ... [illegible]

[illegible] અને [illegible] ... [illegible] અને [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નહીં હતું. હવથી ખળખળ અગામાં અટકે ત્યારે છૂટ મુકાતો હતો. રમત-ગીનથી હાથ પગ તુટી ગયા હતા. શરીરમાં કંઈ હતું નહીં. વારંવાર કરેલાં કુકર્મો સામા નજર આગળ આવી ઉભાં રહેતા તેથી પસ્તાવો થતો અને માણેક શેઠાણીની હાયની લવરી પણ વધને થતી. આવી સ્થિતિમાં પ્રાણલાલ સૂતો હતો એટલામાં ગાડી દવાખાનામાં આવી પહોંચી, અને રણછોડદાસ તથા માણેક શેઠાણી ઉતર્યાં તપાસ કરી જ્યાં પ્રાણલાલ હતો ત્યાં ગયાં. આ ઓપુરૂષ ઉપર પ્રાણલાલની નજર પડતાં બે બાજુએ આંસુની ધારા ચાલી, અને [illegible] બોલી ન શક્યો. તરતજ માણેક શેઠાણીએ કહ્યું.

“ પ્રાણલાલના [illegible] રાખો નાહે [illegible]

છે. એમાં ક્ષમા અને માફ જેવું કંઈ નથી. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો ચાલો આપણે ઘેર, ત્યાં ડાક્ટરને બોલાવી દવા વગેરે કરીશું. તમારી ભાભી ચાકરી કરવાને તૈયાર છે." રણછોડદાસ શેઠે કહ્યું.

."ભાઈ, આ તમારા શબ્દો સાંભળી ઘણો ઓશીંગણ થાઉં છું. મારાં ભાભી તો એક દેવી અવતાર છે. તેમનાં દર્શનજ મોક્ષ આપનાર છે. શું આવું ? હવે હું જીવવાનો નથી. જે વખત જાય છે તેમાં મારો પ્રાણ દેહથી છૂટો પડશે. હું મોટો ભાગ્યશાળી એટલાથીજ માનું છું કે તમારાં દર્શન થયાં અને તમારો મારા પ્રત્યેનો આ પ્રેમ મારાં કર્મની મને ક્ષમા આપે છે એમ સમજવા હું શક્તિવાન થયો. રતનચંદ ક્યાં છે ?"

" એનો તો કાળ થયો."

" ક્યારે."

" પંદર દિવસ થયા "

" ઇશ્વર ઇચ્છા."

" ભાઇ, પ્રાણલાલ, ચાલો આપણે ઘેર. કોઈ વાતે મનમાં ક્ચવાશો નહી. ઓછું લાવવાનું કારણ નથી. તમારી ઇચ્છા છે તો તમારા જો કંઈ દોષ અમારા સંબંધમાં થયા હોય તો તે અમે ભૂલી જઇએ છીએ, પણ તમે ઘેર ચાલો." માણેક શેઠાણીએ ધામેથી કહ્યું.

" બહેન, તમોએ આપેલી ક્ષમાથી મારૂં હૃદય હલકું થયું છે. હવે હું બચવાનો નથી. આજનો દિવસ જવો મુશ્કેલ છે. ફક્ત મારો જીવ તમારાં દર્શનમાં હતો. તેથી આ દોરી તુટતાં લંબાઈ હતી. હવે તુટી જશે. જો બે ચાર દિવસ પછી કંઈ ફેર પડવા જેવું હશે તો આવીશ."

" ઠીક છે."

" હવે અમે જઇએ ? " રણછોડદાસ શેઠે કહ્યું.

" નહી, જરા ઉભા રહો. મારે વીલ કરવું છે. દવાખાનાના મોટા ડાક્ટરને બોલાવો." પ્રાણલાલે ધીમા સ્વરે કહ્યું

વડા ડાક્ટરને બોલાવ્યો. અને તેમની રૂબરૂ તેમનાજ હાથે નીચેના શબ્દોમાં પોતાનું વીલ લખાવ્યું:—

"હું પ્રાણુલાલ કરસનદાસ, આ મારૂં છેલ્લું વીલ કરૂં છું કે મારી મિલ્કતમાં ફક્ત મારૂં જે પર ભાગ્યમાં થઈ ગયું તેની જમીન છે, તે હું જીવું ત્યાં સુધી વેચો. ભાડીક હું છું. પણ મારો કાળ થતાં તે જમીનની માલીકી હું શેઠ રણછોડદાસ રામદાસની સ્ત્રી માણેક શેઠાણીને આપું છું. અને મારા વીલના વરદી આ દવાખાનાના ડાક્ટર મી૦ પારસનને મુકરર કરૂં છું. તેમણે મારી દેહતી પછી કંઈ પણ વાંધો લીધા વિના તે જમીન શેઠ રણછોડદાસની ઓરતને સોંપી દેવી. માણેક શેઠાણીને મારી બહેન ગણી સમરવાણામાં એ આપું છું. તેના ઉપર તેમના સિવાય કોઈનો હક નથી."

તા૦ ૧૫-૪-[illegible]

આ વીલની મતલબ સાંભળી માણેક શેઠાણી આનંદિત થયાં અને કોઈ ધર્મખાતામાં તે જમીન આપવા માટે માણેક શેઠાણીએ પ્રાણુલાલને ઘણો સમજાવ્યો પણ માન્યું નહીં. વીલ ઉપર સહી થઈ. દવાખાનાના બે સારા માણસોની શાખ કરાવી. વગેરે ડાક્ટર ઉઠીને ગયો. અને રણછોડદાસ શેઠ રજા માગતા હતા એટલામાં પ્રાણુલાલની આંખ ફરકાવતી માણેક શેઠાણીએ જોઈ અને બોલ્યાં.

"હાં હાં, શું જુઓ છો! લો લો. હવે કશું નથી." રણછોડદાસ શેઠે જોયું તો તેજ ખાટલાપર પ્રાણુલાલ શબ રૂપે પડેલો દેખાયો. પ્રાણુલાલ મરણ પામ્યો. એને એટલો સંતોષ થયો કે બન્નેની ક્ષમા તેને મળી. તેના શબને લેઈ જવાની રણછોડદાસ શેઠે વ્યવસ્થા કરી કેટલાક તેના સગા અને ન્યાતીલા આવ્યા અને તેને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો.

આ પ્રમાણે પ્રાણુલાલનો અંત આવ્યો. માણેક શેઠાણી ગમે તેટલો પોતાની સદ્‌બુદ્ધિથી પ્રાણુલાલનો વાંક ન કાઢે પણ જગત તો કહેશે કે પ્રાણુલાલને તેની કરણીનું ફળ મળ્યું. તેનું દૃષ્ટાંત એવાં કર્મ કરનારાઓને મહા શિક્ષણ રૂપ થઈ પડશે. પ્રાણુલાલના મરણથી તેના વીલની રૂએ તેના પરની જમીન માણેક શેઠાણીને સ્વાધિન કરવામાં આવી. માણેક શેઠાણીએ તે જમીન ધર્માદા કરી, એટલુંજ નહીં પણ પોતાના દાગીનામાંથી

કરા હજારના વેચી લેના રૂપીઆ ને જમીન ઉપર ખરચી નાની એક જગાની ઇમારત બંધાવી એક ધર્મશાળાને સોંપી, ને તે શાળા તરફથી સારો ઉપદેશ રાખવામાં આવે તથા તે સ્થળમાં તે દરરોજ ધર્મ તથા નિતિનો ઉપદેશ કરે તથા બાળકોને નીતિનું જ્ઞાન આપે એવી સરત કરી. બેઉ શેઠાણીએ ધર્મનું આ એક ઉત્તમ કામ કર્યું.

રણછોડદાસ શેઠ તથા બાપુજી શેઠાણીનું આટલું સારૂં આન[illegible] મહાપ્રભુનું, સંસારના અનેક સુખો સમ[illegible] આ[illegible] [illegible] માં [illegible] થયું તથા એ ઘરના બાળની આવતી [illegible] [illegible] આમ [illegible] અનેક પામનું [illegible] [illegible] [illegible] બેઉ શેઠાણીને [illegible] [illegible] [illegible] જતનુની અનેક પૈસાઓનો [illegible] [illegible] નિરાધાર કરતા તેનું બાપુજી શેઠ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમને [illegible] [illegible] છે એ [illegible] ને [illegible] આવે [illegible].